

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRAATLERDE HUC CET KAVRAMI VE BAZI
HUC CET KİTAPLARIYLA İLGİLİ
DEĞERLENDİRMELER

FARUK USLU

2501120909

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdullah Emin Çimen

İSTANBUL - 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : FARUK USLU Numarası : 2501120909
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. ABDULLAH EMİN ÇİMEN
Tez Savunma Tarihi : 26.02.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "KIRAATLERDE HUC CET KAVRAMI VE BAZI HUC CET KİTAPLARIYLA İLGİLİ
DEĞERLENDİRMELER"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ABDULLAH EMİN ÇİMEN		Kabul
2- PROF. DR. YAŞAR KURT		Kabul
3- DOÇ. DR. KERİM BULADI		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- YRD. DOÇ. DR. SELAHATTİN BAYRAM		
2- YRD. DOÇ. DR. SÜLEYMAN AYDIN		

ÖZ
KIRAATLERDE HUC CET VE HUC CET KİTAPLARIYLA İLGİLİ
DEĞERLENDİRMELER

FARUK USLU

Kıraat ilminin yetkin âlimleri, Kur'an'ın farklı kıraatleri arasında bazılarını, okumak ve öğretmek üzere seçmiştir. Yapılan bu seçmeler birtakım gerekçelere dayandırılmıştır. Bu gerekçelendirme faaliyetine “ihticâc”, sunulan gerekçeye ise “hucet” denmiştir.

Bu çalışma, kıraat ilminin bir alt disiplini sayılan ihticâcın; kapsamı, tarihî gelişimi ve türleri hakkında bilgi vermenin yanı sıra ilgili alanda öne çıkan kitaplardan bazılarını tanıtmayı ve aralarında mukayese yapmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: kıraat, kur'an, hucet, ihticac, tevcih

ABSTRACT

THE CONCEPT of HUJJAH in QIRAA and SURVEYS UPON SOME HUJJAH BOOKS

FARUK USLU

Competent scholars of qiraa science have selected some of different qiraas in order to read/recite and teach. These selections are based on some justifications. This act of justifications are called “ihtijaj”, and provided justification is called “hujjah”.

This work aims comparison and introduction of some of the books in the mentioned area, along with providing information about scope, historical development and kinds of ihtijaj which is counted as sub-discipline of qiraa science.

Keywords: qiraa (readings), qur'an, hucca, hujjah, ihtijaj, tawjeeh

ÖNSÖZ

Her yönüyle hikmet kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm, farklı okunuşlarıyla da nice hikmetler barındırmaktadır. Bu okuyuş biçimleri, kıraat âlimlerinin üstün gayretleriyle günümüze kadar taşınmıştır.

Kıraat ilminin yetkin âlimleri; öğrendiği, okuduğu ve öğrettiği kıraatleri temellendirmeye çalışmıştır. Bu gayretler kıraat tarihi içerisinde “ihticâc” olgusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu çalışmamızda, ihticâc olgusunun kavramsal çerçevesini, kısa tarihini ve alana dair yazılan eserlerden bazılarını konu edineceğiz. Tezimiz; mahiyet, metod, önem ve kaynaklarının zikredildiği giriş bölümü dışında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde huccetin kavramsal çerçevesi, ilimler arasındaki yeri, önemi, faydaları, tarihi, çeşitleri ve literatürü ele alınmıştır. İkinci bölümde kıraat ilminde “usûl” olarak bilinen konular; üçüncü bölümde ise “ferş-i hurûf” türünden farklı okumalar arasından seçtiğimiz konu ve ayetler huccet kitapları bağlamında incelenmiş ve eserlerin, ilgili konu ve ayetleri delillendirmede takip ettikleri metotlar mukayese edilmiştir.

Kıraat ilminin ihticac alanıyla tanışmama ve tez konumu seçmeme vesile olan, danışmanım iken teze başladıktan bir müddet sonra vefat eden hocam Prof. Dr. Sıtkı Gülle'ye Allah'tan rahmet diliyor, çalışmanın kalan kısmında danışmanlığımı kabul eden değerli hocam Prof. Dr. Abdullah Emin Çimen'e, kütüphanesinden istifade ettiğim hocam Dr. İhsan Şenocak'a, tashih ve tavsiyeleriyle katkıda bulunan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi Naci Demirci'ye ve DİB Aşıkkutlu Eğitim Merkezi eğitim görevlisi Dr. Ahmet Yazıcı'ya, yetişmemde emeği geçen tüm hocalarıma, anne-babama ve bu tezi hazırlarken gerekli sabrı gösteren eşime ve oğullarıma teşekkür ediyorum.

Ondokuzmayıs/SAMSUN 2018

Faruk USLU

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAATLERDE HUC CET ve İHTİCÂC KAVRAMLARI

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	7
1.1. Huc cet ve İhticac Kelimelerinin Kısaca Tahlîli	7
1.1. Tanımı	8
1.2. İlimler Arasındaki Yeri	9
1.3. Diğer İsimleri	9
1.3.1. Tercîhü'l-Kırâât.....	10
1.3.2. Meânî'l-Kırâât	11
1.3.3. İ'râbü'l-Kırâât.....	11
1.3.4. İntisâr li'l-Kırâât	12
1.3.5. Ta'lîlü'l-Kırâât.....	13
2. ÖNEMİ VE FAYDASI	14
3. TARİHİ.....	14
3.1. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönemi	15
3.2. Sahabe Dönemi	16
3.3. Tabiûn Dönemi ve Sonrası	18
3.4. Huc cetlerin Tedvini.....	22
3.5. Kıraatlerin Seçimi ve Gerekçelendirilmesindeki Bazı Problemler	24
4. LİTERATÜRÜ	26
4.1. Klasik Eserler.....	28
4.1.1. İbn Hâleveyh'in İki Eseri: <i>İ'râbu'l-Kırââti's-Seb' ve 'İleluhâ ile el-Hucce fi'l-Kırââti's-Seb'</i>	28
4.1.2. Me'âni'l-Kırâât	29

4.1.3.	el-Hucetü fî 'İleli'l-Kırââtî's-Seb'	31
4.1.4.	el-Muhteseb	34
4.1.5.	Hucetü'l-Kırâât	35
4.1.6.	el-Keşfü 'an Vücûhi'l-Kırââtî's-Seb'i ve 'İlelihâ ve Hucecihâ	36
4.1.7.	el-Mûvaddih fî Ta'îlî Vücûhi'l-Kırâât (Şerhu'l-Hidâye)	37
4.1.8.	el-Kitâbü'l-Mûdah	38
4.2.	Çağdaş Çalışmalar	39
4.2.1.	Pratik İhticâc Çalışmaları	39
4.2.2.	İhticâcın Teorik Yönüyle İlgili Yapılan Çalışmalar	40
4.2.3.	Belirli Eser ya da Kıraat Rivayetleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	40
5.	ÇEŞİTLERİ	40
5.1.	Kur'ân Ayeti	41
5.2.	Nahiv İlmi	42
5.3.	Sarf İlmi	42
5.4.	Belâgat İlmi	43
5.5.	Arap Dilinin Lehçeleri	44
5.6.	Hadis	45
5.7.	Tefsir	46
5.8.	Arapların Kullanımları	46

İKİNCİ BÖLÜM

BAZI USÛL MESELELERİNDEKİ OKUYUŞLARIN HUC CET KİTAPLARI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

TANIM VE KAPSAM	49
1. İSTİ'ÂZE	50
1.1. Sesli ya da Sessiz Okunması	50
1.2. İsti'âzenin Hükümü	51
1.3. İsti'âzenin Vakti	52
1.4. Lafızları	52
2. BESMELE	53
2.1. İki Sure Arasını Besmeleyle Ayıranların Gerekçeleri	53
2.2. İki Sure Arasında Besmele Okumayanların Gerekçeleri	54
3. HEMZENİN TAHFİF VE TAHKİKİ	55
3.1. Aynı Kelimede Yan Yana Gelen Hemzeler	56
3.1.1. Her İki Hemzeyi Tahkikle Okuyanların Hucetleri (أَنْذَرْتَهُمْ)	57
3.1.2. «أَنْذَرْتَهُمْ» Okuyuşu	58
3.1.3. «أَنْذَرْتَهُمْ» Okuyuşu	59
3.1.4. Birinci Hemzenin Tahkik, İkinci Hemzenin Teshil ile Okunuşu	59
3.1.5. Birinci Hemzenin Med, İkinci Hemzenin Teshil ile Okunması	60
3.1.6. Tek Hemze ile Okunması	60
3.2. Farklı Kelimelerde Yan Yana Gelen Hemzeler	61
3.2.1. Harekeleri Farklı Olanlar	61
3.2.2. Harekeleri Aynı Olanlar	62
4. İMÂLE	64
4.1. Tarifi	64

4.2.	İmâle Sebepleri	65
4.3.	Örnek İmâle Huccetleri	66
4.3.1.	Kendisinden Sonra Kesra Harekeli “Râ” Harfi Gelen Eliflerin İmâlesi 66	
4.3.2.	التورية Kelimesinde Yapılan İmâle.....	67
5.	İDĞAM.....	68
5.1.	Kavramsal Çerçevesi.....	69
5.2.	Hucceti.....	69
5.3.	Huccet Kitaplarında İdğam Konusu.....	70
5.3.1.	el-Keşf ‘an Vücûhi’l-Kırâati’s-Seb‘i ve ‘İlelihâ ve Hucecihâ.....	70
5.3.2.	Şerhu’l-Hidâye.....	71
5.3.3.	el-Mûdah.....	72
5.3.4.	Talâi‘u’l-Beşer.....	72
5.3.5.	el-Muğnî	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUCCET KİTAPLARI BAĞLAMINDA FERŞ-İ HURÛF İHTİLÂFLARI: FATİHA, BAKARA, MÂİDE SURESİ ÖRNEKLERİ

TANIM VE KAPSAM.....	74
1. FATİHA SURESİ 3. AYET (مالك - ملك OKUYUŞLARI)	74
1.1. Elifsiz (ملك) Okuyuşun Huccetleri.....	75
1.1.1. Daha Fazla Övgü İçermesi	75
1.1.2. Ayetle İhticâc.....	77
1.1.3. Senedinin Daha Kuvvetli Olması.....	77
1.1.4. Diğer Huccetler.....	78
1.2. Elifli (مالك) Okuyuşun Huccetleri.....	78
1.2.1. Daha Umûmî Olması.....	79
1.2.2. Ayetle İhticâc.....	80
1.2.3. Diğer Huccetler.....	80
2. BAKARA SURESİ 119. AYETTEKİ وَلَا تَسْلُ KELİMESİ	81
2.1. Cezmli Okuyuş.....	81
2.1.1. Hucceti.....	81
2.1.2. Tevcihi.....	82
2.2. Merfu Okuyuş	83
2.2.1. Hucceti.....	83
2.2.2. Tevcihi.....	83
3. MÂİDE SURESİ 6. AYETTEKİ أَرْجُلَكُمْ KELİMESİ.....	84
3.1. Mecnûr Kıraatin Huccetleri.....	85
3.1.1. Meshi Vâcip Sayanlara Göre	85
3.1.2. Yıkamayı Vâcip Sayanlara Göre	86
3.1.2.1. Meshin Yıkama Anlamında Olduğunun Sünnet ve İcma ile Beyanı 86	
3.1.2.2. Meshedilen Azaların Sınırlarının Belirlenmiş Olması	87
3.1.2.3. İsrafa Tembih veya Mestler Üzerine Mesh Manası	88
3.1.2.4. Meshin Nesh Edilmiş Olması.....	88

3.1.2.5. Cerr-i Civâr ile Mecnû Olması	88
3.1.2.6. Şiir	89
3.2. Mansub Kıraatin Huccetleri.....	90
3.2.1. Lafzen Muahhar Olup Manen Mukaddem Olması	90
3.2.1.1. Kur'an'dan Örnekler.....	91
3.2.2. Rivayet.....	91
3.2.3. Ortak Huccetler.....	92
3.2.3.1. Yıkamayla İlgili Haberlerin Sıhhati	92
3.2.3.2. Meshedilen Azaların Sınırlarının Belirlenmiş Olması	92
3.2.3.3. Şiir	93
3.3. Merfu Kıraatin Hucceti	93
SONUÇ.....	94
BİBLİYOGRAFYA	98

KISALTMALAR LİSTESİ

A.m.	: Aynı makale
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluhû
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
t.y.	: Tarih yok
tah.	: Tahkik
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayın yeri yok
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Sahabeden bazı kimselerin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelerek birtakım insanların tilavetiyle ilgili şikâyetlerde bulunduğunu hadis kaynaklarımızda görmekteyiz. Kendi öğrendiği okuyuş şeklinden farklı bir tilaveti işiten kişi, Kur’an’ın yanlış öğrenilmesi endişesiyle hemen Hz. Peygamber’e (s.a.v.) müracaat ediyordu. Rivayetlere yansıdığı kadarıyla bu tür hadiselerde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tavrı, her iki tarafın okuyuşunu dinledikten sonra “bu şekilde indirildi” buyurarak her ikisinin de doğru olduğunu işaret etmesi şeklinde vuku bulmuştur.¹ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu tutumu, Kur’an’ın diğer Arap kabilelerinin kendi ağız yapısı ve lehçelerine göre okunmasına ruhsat verilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Söz konusu ruhsat daha çok yukarıda bir cümlesini naklettiğimiz ve “yedi harf hadisi” diye meşhur olan “...Muhakkak bu Kur’an yedi harf üzere indirilmiştir. Bunlardan hangisi kolayınıza geliyorsa onu okuyunuz”² anlamındaki hadise ve bu hadisin farklı rivayetlerine dayandırılmaktadır.

Bu ruhsatın ne kadar gerekli ve hikmete uygun olduğu hakkında İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) şu tespiti dikkate şayandır; “Şayet her Arap kabilesinden genç-yaşlı herkese kendi lehçesinden uzaklaşmaları emredilseydi bu onlara çok zor gelirdi. Bu konuda ciddi sıkıntılara düşerler ve başka bir lehçeyi kullanmaları ancak dillerini zorlayarak, uzun uğraşlar sonunda mümkün olurdu. Ancak Allah (c.c.), lütfu ve rahmetiyle onlara, dinlerinde olduğu gibi dillerinde de bir genişlik verdi...”³

Mevcut kıraat farklılıklarının önemli bir kısmının bu lehçelere dayandığı bir gerçektir. Ancak bunun yanında yine yedi harf hadisi kapsamında kabul edilen fakat dilde kolaylık veya lehçe unsuruyla temellendirilmesi kabil olmayan farklılıklar da

¹ **Buhârî**, “Fedâilü’l-Kur’ân” 5, 27, “Husûmât” 4; **Müslim**, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 48; **Ebü Dâvûd**, “Vitr” 22; **Tirmizî**, “Kıraat”, 11; **Nesâî**, “İftitâh” 38.

² **Buhârî**, “Fedâilü’l-Kur’ân” 5, 27, “Husûmât” 4; **Müslim**, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 48; **Ebü Dâvûd**, “Vitr” 22; **Tirmizî**, “Kıraat”, 11; **Nesâî**, “İftitâh” 38.

³ İbn Kuteybe, **Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân**, tah. es-Seyyid Ahmed es-Sakar, Dârü’t-Türâs, Kâhire, 1973, s. 39-40.

vardır. Bunlar genellikle anlamı etkileyen kıraatler bağlamında incemeye konu olan farklılıklardır.⁴

İslam coğrafyasının genişleyip Kur'an'ın Arap olmayan milletlerle buluşması, Kur'an kıraati noktasında birtakım problemleri de beraberinde getirmiştir. Hz. Osman döneminde ortaya çıkan bu sorunlar neticesinde, halife bir takım uyarıları dikkate alarak istinsah faaliyetlerine başlamıştı. Hz. Ebubekir zamanında ilk defa cem edilen ve Hz. Ömer'in kızı Hafsa'da bulunan Mushaf, istinsah için ödünç alınmıştı.⁵ Büyük bir titizlikle yapılan çalışmalar sonucunda Hz. Osman'ın yanında tutacağı bir İmam Mushafı oluşturuldu.⁶ Daha sonra çoğaltılarak "Mesâhifü'l-Emsâr" adı verilen nüshalar farklı beldelere gönderildi.⁷ Böylelikle başlangıçta kolaylık olması için verilen bu ruhsatın daha sonra birtakım sebeplerle⁸ istenmeyen sonuçlar doğurmasının önüne geçilmiş oldu.⁹ Bu aşamadan sonra kıraat tarihinde yeni bir döneme girildiği söylenebilir. Zira artık bu mushaflara uymayan okuyuşlar terk edilecek ve mana bakımından derin ayrılıklara sebebiyet vermeyen kıraat farklılıkları kalacaktır.

Kıraat ilminin gelişmesiyle bu okuyuşlar birtakım kıstaslar muvacehesinde sistemleşmiş ve bu alanda tebarüz etmiş imamlara/âlimlere nispet edilmeye başlanmıştır. Kıraat âlimleri, bu farklı okuyuşlar içerisinde yaptıkları seçimleri farklı ilmî disiplinlerle temellendirme sadedinde bazı gerekçeler ortaya koymuşlardır. Kimi bu konuda müstakil kitap yazarken kimi de yazmış olduğu tefsir veya kıraat kitaplarının içerisinde gerekçelerini de yer yer zikretmiştir. Kıraat ilminin bir alt disiplini haline gelmiş olan bu ilme farklı isimler verilmiş olmakla birlikte yaygın

⁴ Bu ayrımlar hakkında detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım**, İSAM, İstanbul, 2011, s. 64-73.

⁵ **Buhârî**, "Fedâilü'l-Kur'ân" 3.

⁶ Bu mushafın, mezkûr yedi harfin hepsine ihtimalli olarak yazıldığı için hareke ve noktalamadan soyutlandığı zikredilmektedir. Bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırââtü'l-Aşr**, tah. Cemalüddin Muhammed Şeref, 3 c., Dâru's-Sahâbe, Tanta, 2014, C: I, s. 167

⁷ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân" 3; Ebûbekir b. Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (İbn Ebî Dâvûd), **Kitâbü'l-Mesâhif**, tah. Muhibbudin Abdüssübhan Vâ'iz, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1995, C: I, s. 239; Geniş bilgi için bkz. Muhammed Beyyûmî Mehrân, **Dirâsâtün Târihiyyetün mine'l-Kur'âni'l-Kerîm**, 4 c., Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1988, C: I, s. 26-37.

⁸ Bu sebepler arasında, fethedilen bölgelerdeki yeni Müslümanların kıraat ihtilaflarının ve mezkûr ruhsatın mahiyetine vakıf olamamaları, buna bağlı olarak tekfîre varan bazı hadiselerin meydana gelmesi zikredilmektedir. Bkz. Muhsin Demirci, **Tefsir Usulü**, İFAV, İstanbul, 2012, s. 98.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Demirci, **Tefsir Usulü**, s. 96-98.

olarak *kıraatlerin hucceti, ihticâcı* veya *tevcihi* denilmiştir. Çalışmamızda bu ilmin kavramsal çerçevesi, önemi, faydaları ve tarihi gibi teorik bilgilerin yanı sıra pratik ihticâc örneklerine de yer verilecektir.

I. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ, ÖNEMİ VE AMACI

Çalışmamız, kıraat ilminin gelişmesiyle ortaya çıkan ve kıraat imamlarının tercihlerini ve bu tercihlerin sebeplerini ortaya koyan ihticâc olgusunu, ayrıca bu alanda yazılmış eserleri incelemeye yöneliktir. Bu çalışmada bir kıraat terimi olan ihticâcın kavramsal çerçevesi çizilmeye ve literatürü sunulmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu alanda yazılan eserlerden bazıları arasında karşılaştırmalar yapılmaya gayret edilecektir. Bu çabalar, kıraat ilminin taliplerinin ihticâc alanını tanımaları için bir zemin oluşturma amacı taşımaktadır.

Kıraat ilmine azami derecede önem vermiş ve bu alanda yetkin şahsiyetler yetiştirmiş olan ilim medeniyetimizin mirasını, günümüzde birkaç fedakâr üstat üstlenmiş gözükmetedir. Ülkemizde hâlen sayıları gün geçtikçe artmakta olan aşere-takrib kursları, kurrâ hafızlar yetiştirip icazet vermektedir. Ancak bunlardan sadece bazıları bu ilmin tilavet boyutunun yanında arka planı, tarihçesi, oluşum süreçleri vb. dersleri işlemektedir. Kıraat ilminin alt dalı mesabesindeki huccet/ihticâc ve tevcih faaliyetleri de bunlardandır. Dolayısıyla kıraatlerde huccet konusu, bu ilimle ilgilenenlerin mutlaka haberdar olması gereken bir alandır. Kıraat alanında kendini yetiştirmek isteyenlerin bu ilmin tarihi serüveni içerisinde yerini bulmuş olan huccet, ihticâc ve tevcih gibi kavramları ve alana dair yazılmış temel eserleri bilmesi, edinilen kıraat birikimini diğer ilmî sahalarda aktif olarak kullanabilme açısından da önemlidir. Çalışmamız bu konular hakkında özet mahiyetinde bilgiler içermektedir.

Yurtdışındaki İslami İlimler Fakültelerinde bu konu hakkında bazı çalışmalar mevcut iken, görebildiğimiz kadarıyla ülkemizde konuyla alakalı sadece Mehmet Dağ'a ait "Tarihsel perspektif ve problematik sorgulaması bağlamında Kırâat ilminde ihticâc olgusu" adıyla bir doktora tezi ve Mehmet Ünal'a ait "Bir Kırâat Terimi Olarak "Hüccet"in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi" adlı bir makale

bulunmaktadır. Ülkemizde kıraat eğitimi verilen Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Aşere-Takrip kursları müfredatına yakın tarihte “Tevcîhü'l-Kıraat” adında bir ders eklenmiş olması da sevindirici bir gelişmedir. Çalışmamızın bu gelişmelere bir katkı sağlamasını temenni etmekteyiz.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden “kaynak tarama” yöntemiyle yapılmıştır. Çalışmada, huccet alanıyla ilgili yazılan klasik ve çağdaş eserlerden istifade edilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümü ihticâc ilminin kavramsal çerçevesi, tarihi seyri ve bu alanda yazılmış eserlerle ilgili bilgiler içermektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise konuyla ilgili kitaplardan matbu olanlar seçilecek ve bu eserlerde zikredilen huccetler ele alınacaktır. İkinci bölümde, kıraat âlimlerinin benzer kelimelerde sürekli tercih ettiği usûl/edâ kabilinden olan; üçüncü bölümde ise kıraat ilminde ferş-i hurûf olarak bilinen okuyuşlardan bazı huccet örnekleri zikredilecektir.

Tezimizde, huccet kitaplarından öne çıkanların metotlarını tespit etmeye çalıştık. Yaptığımız inceleme sonucunda gördüğümüz farklılıkları zikrettik. Yoğun gramer tahlilleri içeren, karmaşık, muhtasar vb. özelliklere sahip eserlere dikkat çektik. Böylece ülkemizdeki kıraat öğrencilerinin faydalanabileceği kitaplara işaret etmiş olduk. Bu anlamda çalışmamız, bir mukayeseli huccet çalışması olarak değerlendirilebilir.

Birinci bölümde kaynak olarak kullandığımız eserler daha çok son dönemlerde yapılmış çalışmalardır. Özellikle; Mehmet Dağ'ın “*Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*” adlı çalışması ve Mehmet Ünal'ın “*Bir Kıraat Terimi Olarak “Huccet”in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi*” adlı makalesi, ihticâc olgusunun teorik alanına dair yazılmış Türkçe eserler olmaları sebebiyle en çok müracaat ettiğimiz çalışmalar olmuştur. Bunun dışında klasik huccet kitaplarını yayına hazırlayan araştırmacıların yazmış olduğu takdim yazılarından çokça istifade ettik. İkinci ve üçüncü bölümlerdeki ihticâc ve huccet örneklerini, literatür başlığı altında

zikrettiğimiz ve ihticâcın pratik alanına dair yazılmış olan klasik ve çağdaş eserlerden almış bulunmaktayız.

BİRİNCİ BÖLÜM: KIRAATLERDE HUCCET ve İHTİCÂC KAVRAMLARI

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Huccet ve İhticac Kelimelerinin Kısaca Tahlili

Huccet (حجة) kelimesi ح - ج - ج kök harflerinden oluşmakta olup حَجَّ mastarından türemiş bir isimdir.¹ “Husumet anında kendisiyle üstünlüğün sağlandığı şey” anlamına gelen huccet, “burhan” yani “açık delil” manasında kullanılmaktadır.² Aynı kökten gelen حَجَّ - يَحُجُّ fiili, “bir şeyi kastetmek ve ona gitmek” demektir.³ Tazim edilen kişiye çokça gitmek anlamında da kullanılmasından ötürü bir ibadet olan *hacc*’ın da bu fiilden türemiş olabileceği söylenmiştir.⁴

Ezherî’nin (ö. 370/980) ifadesiyle huccet, “kendisiyle hasma karşı müdafaada bulunulan şey” ve “husumet esnasında kendisiyle galip gelinen şey”dir.⁵ Delil anlamındaki huccetin kastetmek ve gitmek manaları ile arasındaki bağlantı, kişinin delili kastetmesi/hedeflemesidir.⁶ Cürçânî (ö. 816/1413) ise hucceti “kendisiyle iddianın doğruluğuna delil getirilen şeydir” şeklinde tarif etmiştir.⁷

Kur’an’da dört farklı yerde geçen huccet kelimesi, Bakara Suresi’nin 2/150., Nisa Suresi’nin 4/165. ve En’am Suresi’nin 6/149. ayetlerinde “delil” manasında; Şûrâ Suresi’nin 42/15. ayetinde ise “üzerinde tartışılan konu” anlamında kullanılmıştır.

İfti’âl babından mastar olan *ihticâc* ise “delil edinmek” manasında kullanılmaktadır.⁸ Zira ifti’âl bâbının kelimeye kattığı manalar arasında “ittihaz etmek” yani “bir şeyi bir şey edinmek” anlamı vardır.⁹

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, **Kitâbü’l-Ayn**, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabiyy, Beyrut, 2005, s. 172; Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, **Mu’cemu Mekâyisü’l-Lüğa**, tah. Abdüsselâm Muhammed Harun, 6 c., Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1979, C: II, s. 30.

² Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, 18 c., Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2009, C: II, s. 259.

³ İbn Fâris, **Mu’cem**, II, s. 30; İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, II, s. 259.

⁴ İbn Fâris, **Mu’cem**, II, s. 30.

⁵ İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, II, s. 259.

⁶ İbn Fâris, **Mu’cem**, II, s. 30; İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, II, s. 260.

⁷ Seyyid Şerif Cürçânî, **et-Ta’rîfât**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 87.

⁸ İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, II, s. 260.

1.1. Tanımı

Araştırmamızın konusunu oluşturan bu faaliyetler, kıraat ilmi içerisinde farklı isimlerle anılmaktadır. Bunlardan en yaygını, “علم الاحتجاج للقراءات/kıraatlerin ihticâcî ilmi”dir.

İhticâc ilmi için zikredilen tariflerden bazıları şöyledir:

Kendisiyle kıraatlerin nahiv ve lûgat yönlerinin, ayrıca Kur'an, Arap şiiri, konuşma ve lehçeler gibi güvenilir asıllara dayandırarak seçimi yapılan kıraatin sıhhatinin beyan edildiği eleştirel bir hareket ve Kur'an kıraatlerine dair ilimlerden biridir.¹⁰

Lûgat ve irab açısından illet ve tevcihlerinin beyan edilmesi suretiyle kıraatlerin mahiyetinin araştırıldığı bir ilimdir.¹¹

Her kârînin seçmiş olduğu kıraati seçmesindeki sebebi açıklamasıdır.¹²

Kendisiyle kıraatlerin illetlerinin beyan ve izah edilmesiyle birlikte bu kıraatlerin müdafaasının hedeflendiği bir ilimdir.¹³

Kıraatleri dirayet açısından araştıran bir ilimdir.¹⁴

Bu tariflere göre; bir okuyuşun sahih kıraatlerde aranan kriterleri taşıdığını izah etmek, sahih kıraatler arasından yapılan seçimi gerekçelendirmek, etrafında oluşabilecek tenkit ve şüphelere cevap vermek suretiyle kıraatleri müdafa etmek, kıraatler arasındaki mana farklılıklarını beyan etmek gibi amaçlarla ihticâc faaliyetleri yapıldığı söylenebilir.

⁹ Abduh er-Râcihi, **et-Tatbîku's-Sarfi**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 2009, s. 38.

¹⁰ Abdülaziz Atîk, **Târihu'n-Nakdi'l-Edebiyyi 'İnde'l-'Arab**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1974, s. 55-57.

¹¹ Ebû Tâhir Abdülkayyum Abdülğafûr es-Sindî, **Safahât fî Ulûmi'l-Kırâât**, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke, 1994, s. 286.

¹² Abdül Bedî' en-Nirbânî, **el-Cevânibu's-Savtiyye fî Kütübi'l-İhticaci li'l-Kırâât**, Dâru'l-Ğavsânî, Dimeşk, 2006, s. 13.

¹³ Hâzim Saîd Haydar, “Medhal” (Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, tah. Hâzim Saîd Haydar, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, h. 1415, Eser içinde) C: I, s. 18.

¹⁴ Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 3 c., 1985, C: II, s. 335.

Bütün bu hususları göz önünde bulundurarak kapsayıcı bir anlayışla tarifleri hülâsa edecek olursak, kıraatlerin ihticâcî ilmi; Kur'an'daki kıraat farklılıklarını dil ve rivayet ilimleri ışığında inceleyen, gerekçelendiren ve manada meydana gelen değişiklikleri belirten bir ilim dalıdır.

1.2. İlimler Arasındaki Yeri

İhticâc ilmi ve ameliyesi, bir açıdan Kur'an ilimleriyle, bir açıdan Arapça dil bilgisini oluşturan diğer alet ilimleriyle ilişkilendirilmiştir. Ulûmu'l-Kur'an türünden eserlerin içerisinde kıraat farklılıklarını temellendirme ile alakalı bölümlere rastlamamız¹⁵ ve ayrıca ihticâc ile ilgili yazılan eserlerin birçok İslâmî ilimden istifade ediyor olması bunu doğrular niteliktedir.

İhticâc yapılırken, başta Kur'an ayetleri olmak üzere, hadis, Arap şiiri, sarf, nahiv, belagat, resm-i mushaf, lûgat, fıkıh, tefsir disiplinlerinden ve Arap lehçelerinden istifade edilmiştir.

1.3. Diğer İsimleri

Kıraatler arasından yapılan seçimi gerekçelendirme konusunun farklı alanlarına dikkat çekmek amacıyla "ihticac ilmi" değişik isimlerle anılmıştır. Gerek konuyla ilgili kitapların isimlendirilmesinde, gerek içinde kıraatle ilgili tercihlerin zikredildiği eserlerde bu kullanımlara farklı formlarda rastlıyoruz. Huccetlerle ilgili eserlerde kavramlar "tercihi/seçimi ifade edenler" ve "temellendirmeyi/gerekçeyi ifade edenler" olmak üzere ikili bir taksime tabi tutulmuştur.¹⁶ Bu taksimde kıraatlerin sıhhatinin tespitinden sonraki iki aşama dikkate alınmıştır. Buna göre seçimi ifade edenlerin başında "ihtiyâr" (اختيار) ve "tercîh" (ترجيح) gelirken, gerekçelendirmeyi ifade edenlerde "huccet" (حجة), "tevcih" (توجيه) ve "illet" (علة) kavramları öne çıkmaktadır. Bir de satır aralarında seçimi ifade eden kalıplar

¹⁵ Bedrüddin ez-Zerkeşi, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah. Ebu'l-Fadl İbrahim, 4 c., el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1972, C: I, s. 339-341; Celâleddin Suyûtî, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah. Fevvaz Ahmed Zümerlî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, Beyrut, 2010, s. 301.

¹⁶ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 358.

bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: أوفى في المدح، أحب إلي، أوفى في نفسي، حسنة، أظهر، وأولى القراءتين بالصواب، أجود وأوفى، أفصح القراءتين، أعجب القراءتين، أحب القراءتين...¹⁷

Çalışmamız kıraatler arasında yapılan seçimden ziyade yapılan seçimin gerekçelendirilme boyutuyla ilgili olduğu için zikredeceğimiz kavramlar da bu alana yönelik olacaktır.

1.3.1. Tevcîhü'l-Kırâât

وجه kök harflerinden oluşan ve her şeyin ön tarafı/yüzü için söylenen kelimesinden türemiştir.¹⁸ Tevcîh (توجيه) ise tef'îl bâbından olup “karpuz, salatalık vb. sebzelerin altını kazıp yatırmak” ve “(birini/bir şeyi) yönlendirmek”¹⁹ anlamlarına geldiği gibi “bir kimseyi şerefli kılmak” manasında da kullanılmaktadır.²⁰ Cürçânî (ö. 816/1413) ise belagat ilmindeki kullanımı ile alakalı olarak şu iki farklı tarifi getirmiştir: “Sözü iki farklı manaya ihtimalli olarak söylemektir.”, “Sözü hasmın sözünü savuşturacak şekilde söylemektir.”²¹

Tevcih kavramını Kur'an ilimleri içerisinde ilk kullanan müellif, “*el-Burhân fî Tevcîhi Müteşâbihi 'l-Kur'ân mine 'l-Huccei ve 'l-Beyân*” adlı eserin sahibi Mahmud el-Kirmânî (ö. 505/1111) olmuştur. Bundan sonra kıraatlere dair teliflerde söz konusu kelime kullanılmaya başlanmıştır.²²

Kıraat ıstılahında sıkça kullanılan bu terim genellikle ihticâc ile aynı anlamda kullanılmıştır.²³ Ancak buna daha dar ve özel anlamlar yükleyenler de olmuştur. Örneğin, Ahmed Sa'd Muhammed, ihticâc kavramından farklı olarak tevcîhin “kıraat

¹⁷ Mehmet Ünal, “Bir Kıraat Terimi Olarak Huccetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C: XVII, No:1, 2004, s. 70.

¹⁸ İbn Fâris, **Mu'cem**, VI, s. 88.

¹⁹ İbn Fâris, **Mu'cem**, VI, s. 89.

²⁰ Murteza b. Muhammed el-Huseynî ez-Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, 40 c., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, C: XXXVI, s. 269; **Mu'cemü'l-Vasît**, Mektebetü's-Şurûk ed-Devliyye, Kâhire, 2004, s. 1015.

²¹ Cürçânî, **Ta'rîfât**, s. 73.

²² Hasen Sâlim Aved Hebşân, **Tevcîhü'l-Müfessirîn**, Câizetü'd-Dübeyyi'd-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dubai, 2013, s. 98-99.

²³ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 366.

vecihlerinden kastedilenin açıklanması etrafında yoğunlaşan bir kavram” olduğunu söylemektedir.²⁴ Kıraatlerin temellendirilmesinde dilsel referanslar getirildiğinde “ihticâc” kelimesinin, ayet ve diğer naklî referanslar için “tevcih” kelimesinin kullanıldığı ifade edilmektedir.²⁵

1.3.2. Meâni’l-Kırâât

Me’ânî kelimesi, bir şeyin vardığı son hal²⁶, tefsir, te’vil, sözün maksadı²⁷, kelimeyle kastedilen şey²⁸ anlamlarına gelen معنى kelimesinin çoğuludur. Bu kelimenin ihticâc ilmi içerisinde değerlendirilmesi bazı kitapların isimlendirilmesinde kullanılmasıyla olmuştur. Meâni’l-Kırâât türü kitaplar buna örnektir. Bu ismi kullanan kitaplar genellikle diğer ayetleri referans almak yerine anlam ve dil merkezli deliller getirmek suretiyle kıraatleri temellendirme girişimi içerisinde olmuştur. Bu isimle yazılan kitapların ihticâc alanına değinen ilk kitabî eserler olduğuna yer verilmektedir.²⁹

1.3.3. İ’râbü’l-Kırâât

Nahiv ilminin en önemli ıstılahı diyebileceğimiz i’rab, ع - ر - ب kök harflerinden müteşekkildir. “Bir şeyin kühünü, hakikatini açıklamak, analiz etmek, konuşmada kaidelere uygun ve hatasız olmak, fasih konuşmak” gibi sözlük anlamları vardır.³⁰ Arap dilbilimi ıstılahında ise “âmillerin değışmesi ile kelimelerin sonlarının (ref, nasb, cer, cezm gibi) lafzen veya takdiren değışmesi” şeklinde tarif edilmiştir.³¹

²⁴ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 367.

²⁵ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 368.

²⁶ Halîl b. Ahmed, **Kitâbü’l-Ayn**, s. 690.

²⁷ İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, XV, s. 122.

²⁸ Ahmed Ebû Hâkah, **Mu’cemü’n-Nefâis el-Kebîr**, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 2007, C: II, s. 1346.

²⁹ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 369.

³⁰ Halîl b. Ahmed, **Kitâbü’l-Ayn**, s. 616; Ahmed Ebû Hâkah, **Mu’cem**, II, s. 1230-1231; Mevlüt Sarı, **el-Mevârid**, İpek yay., İstanbul, t.y., s. 983.

³¹ Cürçânî, **Ta’rîfât**, s. 35; Mehmet Talu, **Sarf ve Nahiv İlmi**, Kitaş yay., İstanbul, 2003, C: II-III, s. 246; Ahmed Ebû Hâkah, **Mu’cem**, II, s. 1231.

Bu isimde yazılmış olan kıraat kitapları, kıraat farklılıklarını diğer yollarla temellendirmekle birlikte daha çok dilbilimsel yönüne dikkat çektikleri için bu şekilde isimlendirilmiştir. Nitekim İbn Hâleveyh (ö. 370/980) *İ'râbü'l- Kırââtî's-Seb'* ve *İlelühâ* isimli eserinde dil ile alakalı huccetlerin yanında ihticâcın bilinen diğer yöntemlerini de kullanmıştır.³²

Yukarıda da belirttiğimiz gibi; i'râbın nahiv ilminin en önemli kavramlarından olması sebebiyle, yazarların bu ismi seçerken nahiv kurallarıyla ihticâclarına işaret ettiklerini düşünüyoruz.

1.3.4. İntisâr li'l-Kırâât

Harf-i cersiz kullanımında “zafer” ve “intikam” anlamına gelen³³ intisâr (انتصار) kelimesi, kıraat ıstılahında ve kitap isimlendirmelerinde lâm harf-i ceri ile kullanılır. Bu da “bir kimsenin tarafını tutmak” manasındadır.³⁴ Bu isim kıraat imamlarının tercihlerini desteklemek manasında kullanılmaktadır. Örnek olarak, İbn Hâleveyh'in (ö. 370/1026) “*el-İntisâr li Eimmeti'l-Emsar fi'l Kırâât*” ve Ebu Bekr İbn Miksem el-Attar Muhammed b. Hasan b. Ya'kub el-Bağdadî'nin (ö. 354/965) “*el-İntisâr li Kurrâi'l-Emsâr*” isimli eserlerini zikredebiliriz.

Ayrıca bu kullanımda, huccet olgusu bağlamındaki bir tartışma konusuna da işaret vardır. O da, ihticâc esnasında dil kurallarının mı, yoksa kıraatin mi esas alınacağı tartışmasıdır. Bazı âlimler dil kurallarına ehemmiyet vermede aşırıya kaçmış ve mütevâtir bazı okuyuşları zayıf gösterme cihetine gitmiştir. Bazıları ise asıl olanın nakille gelmiş kıraat olduğunu, dil kurallarının sadece kıraatleri takviye ve müdafaa rolü üstlendiğini savunmuştur.³⁵

³² İbn Hâleveyh'in kıraatleri ta'lil ederken takip ettiği yöntemler için bkz. İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırââtî's-Seb' ve 'İlelühâ**, tah. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1992, C: I, s. 94.

³³ Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-Ayn**, s. 963; Zebidî, **Tâcü'l-Arûs**, XIV, s. 125.

³⁴ Serdar Mutçalı, **Dağarcık**, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995, s. 889.

³⁵ Hâzim Saîd Haydar, “Medhal” (Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, tah. Hâzim Saîd Haydar, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, h. 1415, Eser içinde) C: I, s. 18.

Bahsini yaptığımız “intisâr li’l-kırâât” ter kibini taşıyan eserler ise kıraatlere destek olma manasına geldiği için, bu eserler dil kurallarını hakem kabul eden anlayışın temsilcisi olmaktadır.

1.3.5. Ta‘lîl’l-Kırâât

“İkinci kez içmek, hastalanmak, hasta etmek”³⁶ anlamlarındaki عَلَّ - يعلِّ السُّلَّسِي fiilinin tef‘îl babından mastarı olan ta’lîl (تعليل); “oyalamak,³⁷ yudum yudum içirmek, meyveleri tek tek toplamak, hastalığı gidermek, bir şeyin sebebini/illetini beyan edip delille ispat etmek” manalarına gelmektedir.³⁸ Daha çok dilsel gerekçelerde gündeme gelen bu kullanım, huccet kitaplarında “bu kıraatin illeti...” şeklinde isim formunda görülmektedir. Yine bu kullanıma kitap isimlerinde rastlamaktayız. Örneğin, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Bağdâdî en-Nakkâş’a (ö. 351/952) ait *el-Kırâat bi ‘İlelihâ*³⁹ adlı eser ile Ebû Meryem lakabıyla meşhur Nasr b. Ali eş-Şirâzî’nin (ö. 565/1170) *el-Mûdah fî Vucûhi’l-Kırââti ve ‘İlelihâ* isimli eserini zikredebiliriz.

Taşköprüzâde (ö. 969/1561) “İlmü İleli’l-Kırâât” başlığı altında bu ıstılahın dirayetle olan bağlantısına şu ifadelerle temas etmektedir: “Nasıl ki kıraat ilmi, innî açıdan kıraatleri araştırıyorsa bu da limmî açıdan onları araştıran bir ilim dalıdır. Birincisi (innî) rivayet, ikincisi (limmî) dirayettir.”⁴⁰

³⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 670. İbnü’l-A’râbî, muzârî fiilin fâû’l-fiili meksur olması halinde hastalık, madmûm olması halinde ise içmek anlamında olacağını söylemiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, s. 558.

³⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 670. Halîl b. Ahmed burada, “annenin çocuğunu süten kesmek için ekmek ve çorbayla oyalaması (الأم تُغَلِّ الصبي بالمرق والخبز ليَجْتَزِيَ به عن اللبن)” anlamındaki kullanımı zikretmektedir.

³⁸ *el-Mu‘cemü’l-Vasît*, s. 653; Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 2010, s. 399; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, s. 558.

³⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, tah. Şuayb Arnavût, 25 c., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1983, C: 15, s. 575.

⁴⁰ Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-Se‘âde*, II, s. 335. Bu tabirler, kelâm ilmindeki istidlâl yöntemlerinden olan “Burhân-ı limmî” ve “Burhân-ı innî”den esinlenerek kullanılmıştır. Müessirden esere yahut malûlden illete götüren istidlâl yöntemine “Burhân-ı innî”, eserden müessire yahut illetten malûle götüren istidlâl yöntemine ise “Burân-ı limmî” denmiştir. Bkz. Cürçânî, *Ta‘rifât*, s. 48.

2. ÖNEMİ VE FAYDASI

Yukarıda da değindiğimiz gibi kıraatlerde ihticacın en önemli faydası, Kur'an'a dil cihetinden yöneltilebilecek muhtemel tenkitlere karşı gerekli donanımı sağlamaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde her bir kıraatin dil kurallarına uygun olduğu konusunda bir güvence temin edilmektedir. Böylelikle kıraat ilminde ihtisas yapmak isteyen kimseler, farklı okuyuşların sıhhati konusunda şüphe ve inkârdan korunmuş olacaklardır.

Kıraatlerin diğer İslâmî ilimlere olan etkileri bilinmekte ve her bir alana tesiriyle alakalı müstakil çalışmalar yapılmaktadır. Bu okuyuşların huccet ilmi vasıtasıyla derinlemesine ele alındığını düşündüğümüzde, kıraat ilmiyle aynı fayda ve etkilere sahip olduğu söylenebilir. Kıraatler için söylenen “âmmın tahsisi”, “mutlakın takyidi” gibi usûl konularına olan faydasının, dolaylı olarak huccet ilmi için de geçerli olduğu söylenebilir.⁴¹

Bu ilmin diğer bir faydası da, Kur'an-ı Kerîm'in icâz ve belâgat yönleri hakkında bilgi sahibi olmak, Arapçanın farklı lehçelerini tanımak ve Kur'an'ın manası üzerinde düşünmeye sevketmektir. Zerkeşî (ö: 794/1392) bu ilmin çok yüce bir ilim olduğunu ve kendisiyle Kur'an'ın ince manalarının bilinebileceğini, âlimlerin bu işe çok önem verdiğini söylemekte, sonrasında bu alanda yazılmış bazı müstakil eserlere işaret etmektedir.⁴² Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in, “Kur'an'ın bazı irablarını bilmek, bize onun harflerini ezberlemekten daha güzel gelmektedir.”⁴³ demeleri, Kur'an'ın okunuşu üzerinde de tefekkür etmenin ehemmiyetine işaret etse gerektir.

3. TARİHİ

İstilah anlamından sarf-ı nazar ettiğimiz takdirde ihticâc olgusunun tarihini Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar götürmemiz mümkündür. Zira o dönemde

⁴¹ Muhtâr Veled Âmin, “Medhalü İlmi't-Tevcîh”, http://almokhtar-1.blogspot.com.tr/2010/04/blog-post_28.html, (03.09.2016).

⁴² Zerkeşî, **Burhân**, s. 339.

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, tah. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Etîfî, 10 c., Daru'l-Kütübî'l-Misriyye, Kâhire, 1964, C: I, s. 23.

kıraatler sadece Hz. Peygamber’e (s.a.v.) isnat edilmek suretiyle huccete konu oluyordu. Daha sonraki gelişiminin ise -keskin kronolojik çizgilerle ayırmaksızın düşünürsek- üç merhale geçirdiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi herhangi bir telif eserde bulunmaksızın belirtilen ve bize kadar nakledilen kişisel görüşler, ikincisi müstakil olarak ihticâc alanında yazılmamış tefsir, nahiv vb. eserlerde ihticacla ilgili yer alan görüşler, üçüncüsü ise ihticâc alanında yazılmış müstakil eserlerdir.⁴⁴

Her merhale ile ilgili örnekleri, ileride anlatacağımız tarihi aşamalarda görmemiz mümkündür. Şimdi, Müslümanların Kur’an ve Kur’an kıraati noktasında geçirdiği dönemlerden ve ihticâca duyulan ihtiyacın sebeplerinden kısaca bahsedelim.

3.1. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönemi

Yukarıda işaret ettiğimiz üzere bu dönemde bilinen şekliyle bir ihticâc faaliyeti yoktur. Ancak rivayetler bize Hz. Peygamber döneminde farklı okuyuşların varlığını ve sahabe arasında bu okuyuşların zaman zaman tartışmaya sebep olduğunu göstermektedir. Bu tartışmalarda tarafların kendi okuyuşunu savunması, onun bu okuyuşu Hz. Peygamber’den (s.a.v.) öğrendiğini ifade etmesinden ibaretti.⁴⁵ Neticede tartışanlar meseleyi Hz. Peygamber’e (s.a.v.) götürüyor, o da onlara her ikisinin de doğru olduğunu söylüyordu. Bu tartışmaların en meşhuru Hz. Ömer (r.a.) ile Hişam b. Hakîm b. Hizâm arasında geçen olaydır. Rivayete göre Hz. Ömer, Hişam’ı Furkan Suresi’ni okurken işitir. Ancak duyduğu okuyuş şekli bildiğinden farklıdır. Okuması bitene kadar güçlkle sabreden Hz. Ömer sonrasında onu elbisesinden tutarak: “Bu okuyuşunu sana kim öğretti?” der. O da: “Bunu bana Rasûlullah öğretti.” deyince Hz. Ömer onu Hz. Peygamber’e götürür ve aralarında cereyan eden hadiseyi kendisine nakleder. İkisnin de okuyuşunu dinleyen Hz. Peygamber (s.a.v.) her birine: “Böyle indirildi.” dedikten sonra: “Muhakkak bu Kur’an yedi harf üzere indirilmiştir. O halde hangisi kolayınıza geliyorsa onu

⁴⁴ Abdurrahim Tarhûnî, “Nebzetün muhtasaratün an ilmi’l ihticâc li’l-kırâât”, (Mekkî b. Ebî Tâlib, **el-Keşf an Vücûhi’l-Kırââti’s-Seb’i ve ‘İlelihâ ve Hucecihâ**, tah. Abdurrahim Tarhûnî, Dâru’l-Hadis, Kâhire, 2007, Eser içinde) C: I, s. 13-14.

⁴⁵ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kur’an okumayla ilgili sahabeye verdiği eğitimler için bkz. Abdullah Emin Çimen, **Hafızlık Tarihi ve Türkiye’de Hafızlık Kurumunun İşlevselliği**, Sayfa Dijital Baskı, İstanbul, 2010, s. 29-31.

okuyunuz.” buyurmuştur.⁴⁶ Bu ve benzeri olaylar bize, kıraat farklılıklarındaki sebep henüz kavranmadan önce sahabe arasında vuku bulan tartışmaların da diğer dinî problemler gibi Hz. Peygamber’e (s.a.v.) götürülmek suretiyle çözüldüğünü göstermektedir.

3.2. Sahabe Dönemi

Vahiy kesildikten sonra Müslümanlar dinî problemlerinin çözümünde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tavsiyesine⁴⁷ uyarak onun ve râşid halifelerinin sünnetine uymaya çalışmışlardır. Ayrıca bir Kur’an emri olan “...bilmiyorsanız ehl-i zikre (bilenlere) sorun”⁴⁸ ayetiyle amel ederek her konunun uzmanına gitmeyi âdet edindiler. Söz konusu problem Kur’an-ı Kerîm tilavetiyle ilgili olduğunda da durum aynı olmuştur.

Kur’an-ı Kerîm’in tilaveti konusunda Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bizzat haklarında “Kur’an’ı dört kişiden alın”⁴⁹ buyurduğu sahabiler ön plana çıkmıştır. Bunlar; Abdullah b. Mes’ud, Übeyy b. Ka’b, Mu’âz b. Cebel ve Ebû Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim’dir. Bunların dışında Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbâs ve Hz. Âişe gibi sahabiler de Kur’an tilavetiyle ilgili soruların muhatabı oluyordu. Bazen bu sorulara cevap verirken kıraatlerine çeşitli gerekçeler zikrediyorlardı. Hal böyleyken Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatından Kur’an’ın cem ve istinsahına kadar olan süreçte bu bağlamda kayda değer bir tartışma göremiyoruz. Bu durum, sahabenin kıraat farklılıklarındaki hikmeti kavramalarının olumlu bir neticesi olarak yorumlanmaktadır.⁵⁰

Kıraat tarihi açısından çok önemli bir süreç olan cem faaliyeti başlayınca, dönemin halifesi Hz. Ebûbekir, bu göreve Hz. Zeyd b. Sâbit’i getirdi. Zeyd b. Sâbit’in, Mushaf’ı cem etme esnasında belirlediği şartlardan biri, yazılı olarak getirilen nüshaların iki şahitle birlikte kabul edilmesi şartıydı. Bu şahitlik, iki farklı

⁴⁶ **Buhârî**, “Fedâilü’l-Kur’ân” 5; **Tirmizî**, “Kur’ân” 9. Benzer olaylar için bkz. Ahmed İbn Hanbel, **Müsned**, tah. Şuayb el-Arnaût, 50 c., Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1999, C: VII, s 24-27, C: XXXV, s. 17.

⁴⁷ **Ebû Dâvûd**, “Sünnet” 6; **İbn Mâce**, “İftitâh” 6.

⁴⁸ Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

⁴⁹ **Buhârî**, “Fedâilü’s-Sahâbe” 46, “Fedâilü’l-Kur’ân” 8; **Müslim**, “Fedâilü’s-Sahâbe” 22; **Tirmizî**, “Menâkib” 38.

⁵⁰ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 126.

nüşhanın ilk getirilen nüshaya şahitlik etmesi anlamındadır.⁵¹ İstilah anlamındaki ihticâca örnek sayılmasa da, bu işlem, Zeyd b. Sâbit'in bir Kur'an ayetinin mushaftan sabit olabilmesi için iki farklı nüsha ile "ihticâc" etmesi olarak değerlendirilebilir.

Hiz. Osman döneminde fetihlerin neticesi olarak yeni unsurlar İslam'a girdi. Ermenistan ve Azerbaycan fetihlerinde Şamlı ve Iraklı askerler arasında "Benim kıraatim seninkinden daha doğrudur..." şeklinde çıkan tartışmaları Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656) halife Hiz. Osman'a bildirmiş, o da bu ihtilafları önlemek amacıyla istinsah faaliyetini başlatmıştır.⁵² Hareke ve noktalar kullanılmaksızın yazılarak diğer okuyuşlara da müsait hale getirilen çoğaltılmış nüshalar çeşitli bölgelere gönderilmiş ve herkes kendi bölgesindeki Mushaftan olmak üzere oradaki muallim sahâbînin riyasetiyle tilâvetini öğrenmiştir.⁵³

Bir zaman sonra sahabenin kendilerinden sonraki nesile ulaşır onlara kıraat talim etmesiyle yeni kıraat tartışmalarının önü açılmış oldu. Çünkü her sahâbî kendi öğrendiği şekliyle öğretiyordu. Kıraat farklılıklarını özümseme konusunda Sahabeden daha zayıf kalan tabiin tabakası kendi okuyuşunu üstün görmeye ve savunmaya başladı. Sahabenin de dâhil olduğu bu tartışmalar, konumuz olan ihticâc olgusunun ilk örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ Sebep olarak bu ortam gösterilse de sahabede farklı ihticâc girişimleri de görmektediriz. Mehmet Dağ'ın tespitlerine göre ihticâc konusunda sahabede üç tavır görülmektedir:

"Birinci tavır, sahabenin herhangi bir soru sorulmaksızın veya tartışma ortamı olmaksızın tercih ettiği kıraatleri huccetlendirmesidir. İkinci tavır, iki kıraatten biri ile ilgili soru muvacehesinde sahâbenin kendi kıraatini huccetlendirmesidir. Üçüncüsü ise sahabenin, kıraat vecihleri arasında yaptığı tartışma neticesinde kendi kıraatini temellendirmesidir."⁵⁵

⁵¹ Yüksel, **İbn Cezerî**, s. 72

⁵² **Buhârî**, "Fedâilu'l-Kur'ân" 3; İbn Ebî Dâvûd, **Kitâbü'l-Mesâhif**, I, 195-196; Mehrân, **Dirâsât**, I, 26.

⁵³ İbnü'l-Cezerî, **Neşr**, I, s. 118.

⁵⁴ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 128.

⁵⁵ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 141.

Sahabeden Kur'an-ı Kerîm ve tefsiri sahasında ihtisası müsellemler olan İbn Abbâs'ın, Bakara Suresi'nin 259. ayetinde yer alan **نُنشِرُهَا** kelimesini **نُنشِرُهَا** olarak okuduğu ve bu okuyuşunu Abese Suresi'ndeki **نُنشِرُهَا** ⁵⁶ ayetiyle ihticâc ettiği rivayet edilmektedir.⁵⁷ Bu, soru sorulmaksızın ve bir kelimenin okunuşuna aynı kelimenin başka bir ayetteki okunuşunu delil gösterme şeklindeki bir ihticâc çeşididir.

Yûsuf Suresi'ndeki **كُذِّبُوا** ⁵⁸ ayetinde geçen **كُذِّبُوا** kelimesinin **كُذِّبُوا** şeklinde şeddeli mi yoksa **كُذِّبُوا** şeklinde şeddesiz mi okunacağı sorusuna Hz. Âişe şeddeli okunacağı cevabını vermiş ve şeddesiz okunmasına şöyle diyerek karşı çıkmıştır: “Bundan Allah'a sığınırım! (Ayette) Peygamberler kavimlerinin kendisini yalancı saydığını anlamıştır. Hiçbir Peygamber, Allah'ın kendisine vadettiği şeyde yalan söylediği düşüncesinde olmamıştır.”⁵⁹ Görüldüğü üzere burada Hz. Âişe, bir soru üzerine ve manadan hareketle kendi kıraatini temellendirmiş olmaktadır.⁶⁰

3.3. Tabiûn Dönemi ve Sonrası

Bu dönem, Arap olmayan milletlerin İslâm'a yoğun olarak girdiği zamanlardır. Dönemin Kur'an kıraati üzerindeki en önemli etkisi “lahn” probleminin ortaya çıkmasıdır “Lafızlarda meydana gelen kusur” demek olan lahn, hafî (gizli) ve

⁵⁶ Abese, 80/22.

⁵⁷ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, tah. İmâdüddîn b. Raşîd, 3 c., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 2011, C: I, s. 139.

⁵⁸ Yûsuf, 12/110.

⁵⁹ **Buhârî**, “Kitâbü'l-Enbiyâ” 21; “Tefsîr”, 12.

حدثنا يحيى بن بكير حدثنا الليث عن عقيل عن ابن شهاب قال أخبرني عروة

أنه سأل عائشة رضي الله عنها زوج النبي صلى الله عليه وسلم رأيت قوله: حتى إذا استنأس الرسل وظنوا أنهم قد كذبوا. أو كذبوا: قالت بل كذبهم قومهم فقالت والله لقد استيقنوا أن قومهم كذبهم وما هو بالظن. فقالت يا عروة لقد استيقنوا بذلك قلت فلعلها أو كذبوا قالت معاذ الله لم تكن الرسل تظن ذلك بربها. وأما هذه الآية قالت هم أتباع الرسل الذين آمنوا بربهم وصدقهم وطال عليهم البلاء واستأخر عنهم النصر حتى إذا استنأس ممن كذبهم من قومهم وظنوا أن أتباعهم كذبهم جاءهم نصر الله

⁶⁰ Hz. Âişe'nin reddettiği tefsir İbn Abbâs'a aittir. O, şeddesiz okuyuşunun gerekçesiyle ilgili olarak Peygamberlerin beşeriyetleri hasebiyle zafiyet gösterdiklerini ve kendilerine vaat edilen yardımdan ümit kestiklerini söylemektedir. Buna delil olarak da “...Tâ ki iman edenler ve peygamber ‘Allah’ın yardımı nerede” dedi” (Bakara, 2/214) ayetini zikretmektedir. Bkz. **Buhârî**, “Tefsîr” 2. Bir diğer vecihle ise ayetin manası şöyledir: “Peygamberler kavimlerinin iman edeceğinden ümidini kesince bu kavimler Peygamberlerin kendilerine yalan söylediğini zannettiler...” İmam Âsım'ın da aralarında bulunduğu Kûfe ehli şeddesiz, Hicâz, Basra ve Şâm ehli ise şeddeli kıraati okumaktadır. Bkz. İbn Zencele, **Huccetü'l-Kırâât**, s. 366-367.

celî (açık) olmak üzere ikiye ayrılmakta olup hafî olan lahnı bilmenin kıraat âlimlerinin ihtisas alanı olduğu söylenmektedir.⁶¹

Arap olmayanların, Kur'an dili olan Arapçaya mutabakatında yaşadıkları sorunlara bağlı olarak tilavette düştükleri hatalar lahnın artmasına neden olmuştur.⁶² Bu hataların önüne geçilmeye çalışılmış fakat tam anlamıyla başarılı olunamamıştır. Neticede Araplar da dâhil olmak üzere her kesimde lahn görülmeye başlanmıştır. Zira bu dönemde Arapların azınlık haline gelmesi ve Arapçanın bozulması söz konusudur. Bu da zamanla o bölgelerde Kur'an'ın okunuşuna tesir etmiştir.⁶³

Lahn olgusu fetihlerle artmış olsa da ilk örnekleri daha eskidir. Rivayete göre; Hz. Peygamber (s.a.v.) lahn ile okuyan birisini iştmiş ve "kardeşinize doğrusunu gösterin" buyurmuştur.⁶⁴ Yine Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî'nin (ö. 95/714) imamlik yaparken düştüğü bazı hatalar anlatılmaktadır. Bunlardan biri, Tevbe Suresi 24. ayette geçen أَحَبَّ kelimesini أَحَبُّ şeklinde merfu okumasıdır. Olay üzerine Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]) bunun bir lahn olduğunu söylemiştir. Bu durumu gurur vesilesi yapan Haccâc ise Yahyâ b. Ya'mer'i Horasan'a sürmüştür.⁶⁵

Bu dönemde Kur'an tilavetindeki yanlışlıklara sebep olarak söyleyebileceğimiz bir diğer husus, hareke ve noktalardan tecrit edilmiş mushaflardır. Bilindiği gibi bu mushaflar, bilinçli bir şekilde böyle yazılmış ve ilk başlarda muallim sahabîler sayesinde tilavet açısından sorun çıkarmamıştı. Ancak bu durum, daha sonra ehil olmayan kişilerin sahih okuyuşların dışına çıkmalarına neden olmaya başladı. Bu problem, genel kabule göre ilk olarak Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından mushafa bazı işaretlerin konulmasıyla aşılmaya çalışılmıştır.⁶⁶

Müslümanların, okuyuşlarını güvenilir kıraat muallimlerinden aldığı ilk yüzyılı takiben ortaya çıkan bu insanlar, kıraatleri herhangi bir kıraat imamına

⁶¹ Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed et-Tehânevî, **Keşşâfü Istılâhâtî'l-Funûn**, 4 c., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013, C: IV, s. 94.

⁶² Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 152.

⁶³ Şehabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, 2007/1, C: 6, No: 11, s. 161; Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 153.

⁶⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, **el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn**, tah. Sâlih Lahhâm, 4 c., Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2007, C: II, s. 550 (Kitâbü't-Tefsîr, No: 3643).

⁶⁵ Ebû Saîd Hasen b. Abdullah es-Seyrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn**, tah. Taha Muhammed Zeynî-Muhammed Abdülmun'im Hafâcî, Mektebetü Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1955, s. 18; Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 154.

⁶⁶ Seyrâfî, **Ahbâru'n-Nahviyyîn**, 12; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, IV, 83; Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Ebu'l-Esved ed-Düelî", **DİA**, X, s. 311.

dayandırmak yerine resm-i mushafa uygunluğu yeterli gördüler. Neticede helal olmayacak kıraatler ortaya çıktı. Bunun üzerine Müslümanların genel kanaati, Kur'an'a ömrünü vermiş, adaleti konusunda her bölge halkının ittifak ettiği ve okuyuşları resm-i mushaf'a aykırı olmayan imamların kıraatlerine uymak oldu.⁶⁷

Bu noktada büyük bir sorumluluğu üstlenmiş olan kıraat âlimleri, sahih kıraatleri tespit için bazı şartlar ortaya koydular. Bunlardan birincisi kıraatin senedinin başından sonuna kadar sahih olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kadar ulaşması, ikincisi Hz. Osman'ın beldelere gönderdiği mushafların resmine (yazım iskeletine) uygun olması, üçüncüsü ise bir yönüyle de olsa Arapça'nın dil kurallarına uygun olmasıdır.⁶⁸

Bu kurallar içinde en temel şart, şüphesiz ki birincisidir. İkinci ve üçüncü şartlar ise -genel kanaate göre- bilinen on kıraati içine alması ve böylece Hz. Osman'ın kendi Mushafına teşvik etmesinden sonra insanların terk ettiği okuyuşların dışarıda kalması için eklenmiştir.⁶⁹ Koyulan bu kurallar kıraat ilminin sistemleşmesindeki ilk adımlar olarak kabul edilebilir.

Sahihi kıraatler bu yolla tespit edilirken diğer yandan tespit edilen kıraatler arasından seçimler yapılmaya başlanmıştır. Sahabeden aldıkları kıraatler arasından seçmeler yapanlardan tabiûn tabakasına mensup kıraat âlimlerinin sayısı çoktur. Bu şekilde oluşturulan kıraatler, daha sonraki dönemlerde kıraat imamı olarak tanınacak bazı âlimlere nispet edilmeye başlanmıştır.⁷⁰ Bu imamlar arasından bazıları diğerlerine nazaran öne çıkmış ve şöhret bulmuştur. Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) bu hususla ilgili şöyle demektedir:

⁶⁷ Ahmed b. Muhammed b. Abdülğaniyy el-Bennâ ed-Dimyâtî, **İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erba'ate 'Aşer**, tah. Abdurrahim Tarhûnî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2009, C: I, s. 75.

⁶⁸ İbnu'l-Cezerî, **Neşr**, I, s. 124; Dimyâtî, **İthâf**, s. 76; Zürkânî, **Menâhil**, I, s. 495. Şu kadar var ki bazıları senedin sahih olmasıyla yetinmemiş, diğer iki şarta ilave olarak tevatür şart koşmuşlardır. Bkz. Dimyâtî, **İthâf**, s. 76.

⁶⁹ Said el-Efgânî, "Mukaddime" (İbn Zencele, **Huccetü'l-Kirâât**, tah. Said el-Efgânî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1997, Eser içinde) s. 12.

⁷⁰ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 172.

“İkinci ve üçüncü asırda râvîlerin ve farklı okuyuşların çoğalması⁷¹ sebebiyle insanlar kıraatlerden ezberi kolay olan, Mushaf’a ve kurraların okuyuşuna uyan bazılarını seçmek istediler. Bu kurralar arasından dinine, diyanetine ve ilmine güvendiklerine itibar ettiler. ... Bunu sistemli olarak ilk yapan, meşhur yedi imamı tespit etmesiyle birlikte İbn Mücâhid oldu... Ondan başka seçim yapanlar da bulunmakla birlikte çoğunlukla seçimler üç özelliği bulunan kıraatler arasından yapılmıştır. Bu özellikler; Arap dili itibarıyla sağlam temelli olmak, Mushafa uygun olmak ve genelin⁷² üzerinde ittifak etmiş olması şeklindedir.”⁷³

Kârîleri bu seçimi yapmaya götüren iki ana sebep olabileceği belirtilmiştir. Bunlardan birincisi, öğrendikleri farklı kıraat rivayetleri arasından en meşhur ve rivayet zinciri en çok olanına yönelmiş olmalarıdır. Örneğin İmâm Nâfi (ö. 169/785), Tabiûndan yetmiş kişiden kıraat aldığını, bunlar arasında iki hocasının ittifak ettiklerini alıp tek kalanları terk etmek suretiyle de kıraatini telif ettiğini belirtmektedir. İkinci olarak kıraat imamının talebesinin durumunu gözeterek ona kolay olan ve yaşadığı bölgedeki yaygın okuyuşu öğretmesi zikredilmektedir.⁷⁴

Bu dönemde kıraat âlimlerinin çeşitli ortamlarda kişisel seçimlerini ve huccetlerini beyan ettiklerini görüyoruz. Kıraat imamlarından Kisâî’nin (ö. 189/805) talebesi Ebû Ca’fer Ahmed b. Cübeyr (ö. 258/872) şöyle nakletmektedir: “Kisâî Basra’ya yerleşince İsâ b. Ömer es-Sekafî’yi (ö. 149/766) sordu. Hasta olduğu söylenince evine gitti. İzin alıp içeri girdi. İsâ b. Ömer oturması için Kisâî’ye bir minder verdi. Ardından ona: “Sen Kisâî’sin öyle mi?” diye sordu. Kisâî: “Evet” dedi. Bunun üzerine İsâ b. Ömer şöyle dedi: “Şu أرسله معنا غدا harfinin devamını⁷⁵ nasıl okuyorsun?” Kisâî bunun üzerine: “يرتّع و يلعب şeklinde (iskân ile) okuyorum” diye cevap verdi. İsâ b. Ömer dedi ki: “Neden يرتعي ويلعب diye okuyarak yâ harfini göstermiyor veya ona kesre (ihtilâs) ile işaret etmiyorsun?” Kisâî: “Çünkü bu kelime

⁷¹ Bu çoğalmayı yeni kıraatlerin üretildiği anlamında değil; halkın âşinâ olmadığı, fakat senedi bulunan okuyuşların gün yüzüne çıkıp şöhret bulması olarak düşünmek gerekir.

⁷² Genelden kasıt Medîne ve Kûfe ehlinin ittifakıdır. Zira bu onlara göre kuvvetli bir delil olmaktadır.

⁷³ Mekki b. Ebî Tâlib, **el-İbâne an Meâni’l-Kırâât**, tah. Abdülfettah İsmâil Şelebî, Dâru Nahdati Mısır, t.y., s. 86-89.

⁷⁴ Ebû Tâhir Abdülkayyum Abdülğafûr es-Sindî, **Safahât fî Ulûmi’l-Kırâât**, el-Mektebetü’l-İmdâdiyye, Mekke, 1994, s. 289.

⁷⁵ Yusuf, 12/12.

رُتَعْتُ'dan gelmektedir, رُعَيْتُ'dan değil.” deyince İsa b. Ömer cevaben: “Doğru söyledin ey Ebu'l-Hasen” dedi.⁷⁶ Kisâî'nin yaptığı bu temellendirme, sarf ilminin verilerine dayanarak yapılan ihticâc çeşidine bir örnektir.

Bu temellendirmeler bizzat seçimi yapanlar tarafından olabileceği gibi onun yolunu takip eden kıraat ve lûgat âlimleri tarafından da yapılabilmektedir. İşbu gayretler neticesinde “huccet ilmi” veya “kıraatlerin tevcihi” dediğimiz alanlar teşekkül etmeye başlamış oldu.⁷⁷

3.4. Huccetlerin Tedvini

Hicri ikinci asırdaki tedvin dönemine ait dil alanındaki eserlerde kıraatlerin huccetlerine ait bilgilere rastlıyoruz. Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı, Kisâî'nin (ö. 189/805) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş'in (ö. 215/830 (?)) kitapları bunlardan bazılarıdır. Örneğin, ünlü nahiv âlimi Sîbeveyhi, *el-Kitâb* adlı eserinde, ⁷⁸ *إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً* ayetindeki ان harfinin hemzesinin fetha (أَنْ) kıraatini, hocası Halîl b. Ahmed'e (ö. 175/791) sorduğunu nakletmektedir. Halil b. Ahmed cevap olarak bu okuyuşun lâm harfî cerinin hazfîyle olması sebebiyle aslının *لَأَنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ* olduğunu söylemiştir.⁷⁹

İlk yazılan kıraat kitapları, okuyuşları ve bu okuyuşların nispet edildiği imamları zikreder. Örneğin, kıraat vecihlerini ilk olarak bir araya toplayanın Hârûn b. Mûsa el-A'ver (ö. 170/786 (?)) olduğu söylenmektedir. Kıraatle ilgili telifler daha çok hicri üçüncü asırda yazılmaya başlanmış olup öncesinde yazılanların sayısı azdır. Bunlar arasında sadece kıraatleri bir araya toplayanlar olduğu gibi yer yer illet/huccet beyân edenler de vardır. İbnu'l-Cezerî'nin, kıraatleri toplayan ilk muteber imam olarak bahsettiği Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), yedi kıraati de içinde barındıran yirmi beş kadar kıraati bir kitapta toplamıştır.⁸⁰ Ebû Amr ed-Dânî (ö.

⁷⁶ Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, **Mecâlisü'l-'Ulemâ**, tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, t.y., s. 201.

⁷⁷ Ebû Tâhir, **Safahât**, s. 289.

⁷⁸ Mü'minun, 23/52.

⁷⁹ Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 5 c., Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, t.y., C: III, s. 126.

⁸⁰ İbnu'l-Cezerî, **Neşr**, I, s. 169. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın söz konusu eseri günümüze ulaşmamıştır.

444/1053) ise manzum olarak yazdığı bir eserinde Ebû Ubeyd'in bu kitabında "irab ve meânî" yani illetlerin bulunduğunu ifade etmektedir.⁸¹

Bir zaman sonra kıraat âlimleri elde bulunan sahih okuyuşlardan kendi öğrendikleri ve diğer yaygın olanlar arasında üstünlük sebepleri zikretmeye başladılar. Bu üstünlük sebeplerinin çeşitleri gün geçtikçe arttı. Tevâtürün bulunup bulunmaması, nispet edilen imamın ilmi otoritesi, okuyuşun yaygın olduğu bölge (Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şâm...) gibi unsurlar bu üstünlük sebepleri arasında zikredilir. Konumuz olan ihticâc faaliyetinde kullanılan nahiv ve diğer Arap dilbilimleri de bu konuda hakem kabul edilen ilmi disiplinlerin başında gelmektedir.⁸²

Hicri üçüncü asrın sonlarına geldiğimizde ihticâca hasredilmiş ilk kitaplarla ilgili bilgileri bulmaya başlıyoruz. Bu alanda yazılmış ilk müstakil eserin meşhur nahiv âlimi el-Müberred'e (ö. 286/900) ait olduğu belirtilmiştir.⁸³ *İhticâcü'l-Kirâe* adını taşıyan bu eserin adından ihticâc alanında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim el-Müberred'in kıraatlerle ilgilendiği bilinmektedir. Ayrıca bize ulaşamamış olsa da üçüncü asırda ihticâca dair risalelerin yazılmış olabileceği ifade edilmektedir.⁸⁴

İbn Nedîm meşhur eseri *Fihrist*'inde Ebû Bekr b. Serrâc'a (ö. 316/929) ait *İhticâcü'l-Kirâat*⁸⁵ ve nahiv âlimi Ebû Tâhir Abdülvâhid el-Bezzâr'a (ö. 349/960) ait *Kitâbü'l-Fasl Beyne Ebî Amr ve'l-Kisâ*⁸⁶ adında eserler zikretmektedir.⁸⁷ Daha sonra nahiv, lûgat ve kıraat alanında eserler vermiş olan İbn Miksem diye maruf Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Ya'kûb el-Attâr el-Bağdâdî (ö. 354/965) *İhticâcü'l-Kirâat* isimli bir kitap yazmıştır.

Yine bu döneme ait tefsir kitapları içinde kıraat seçimlerine ve gerekçelendirmelere yer verilmiştir. Bu konulara en çok ağırlık veren tefsirlerin

⁸¹ Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî, *el-Urcûzetü'l-Münebbihe*, tah. Muhammed b. Meckân el-Cezâirî, Dâru'l-Muğnî, Riyad, 1999, s. 151.

⁸² Efgânî, "Mukaddime", s. 20.

⁸³ Tarhûnî, "Nebzetün Muhtasara", s. 15.

⁸⁴ Efgânî, "Mukaddime", s. 20.

⁸⁵ İbn Nedîm, *Fihrist*, tah. Rıza-Teceddüd, y.y., t.y., s. 68.

⁸⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 35.

⁸⁷ Ebû Tâhir'in, kitabın adında geçen iki imamın okuyuşları arasındaki farkları açıklarken nahiv ilminden yararlandığı düşünülmektedir. Bkz. Efgânî, "Mukaddime", s. 21.

başında ise Taberî'nin (ö. 310/923) “Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân” adlı eseri gelmektedir.⁸⁸

3.5. Kıraatlerin Seçimi ve Gerekçelendirilmesindeki Bazı Problemler

Kıraatlerin tespitinden sonra bunlar arasından seçimler yapıldığını ve akabinde bu seçimlerin gerekçelerinin zikredildiğini söylemiştik. Burada tespitten sonraki aşamaları ifade eden “ihtiyâr”, “tercih” ve “tevcih” kavramları arasındaki farklılıklara değinmek istiyoruz

Bilindiği gibi kıraatler umumiyetle mütevâtir⁸⁹ (veya sahih) ve şâz olarak ikiye ayrılmaktadır. Mütevâtir kıraatleri şâz olanlara “tercih” etmenin câiz, hatta güzel bir ameliye olduğu söylenebilir. Aynı şekilde şâz kıraatler de birbiri arasında tercihe konu olabilirler. Ancak mütevâtir kıraatler arasında tercih yapmak, diğer bir deyişle birini terk edip diğerini almak hatalı bir tutumdur. Zira bu, mercuh kıraatin mütevâtir oluşunu zafiyete uğratmayı ve bu özelliğinin zedelendiği zannını intaç eder. Haddizatında bu ilim, farklı kıraatlerin dilsel açılımlarına değinerek tefsir edilmesine ve gramer yönünden olası itirazlara karşı cevap verebilmeye yardımcı olmaktadır.

Kıraatlerin tespiti ve tespit edilenler arasından yapılan seçme faaliyeti esnasında, seçimi yapanların bazı tutumları ihticâc olgusu içinde bir problem olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Bunlar, kendi seçimini yaptıktan sonra başka okuyuşları bir tür tenkide tabi tutan yaklaşımlardır. Çünkü tercihi yapan tarafın, karşı tarafın okuyuşunun Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sahih bir isnat ile ulaştığını bildiği varsayılmaktadır. Aksi takdirde bir ihticâc faaliyetine gerek yoktur. Zira kıraatte asıl delil, onu arz veya sema yoluyla, yani isnatla almış olmaktır. İhticâc alanına giren deliller ise tâli delillerdir. Olması gereken, tıpkı klasik fıkıh kitaplarında olduğu gibi hem istidlâl ederken hem de karşı tarafı ilzam ederken delil sıralamasını gözetmektir. Tenkit edilecek kıraat ancak isnat yönünden tenkit edilmelidir. Bunun yapılamaması halinde lûgat, sarf vb. delillerle çürütmeye çalışmak, nakli dikkate almadan aklı ön

⁸⁸ Mehmet Ünal, “Bir Kıraat Terimi Olarak Huccet”, s. 70.

⁸⁹ Burada mütevâtir kıraatlerle kastımız on kıraattir. Bu kıraatlerin mütevâtir veya sahih diye isimlendirilmeleriyle ilgili tartışmalara girmeksizin mütevâtir diyenlerin görüşünü almakla birlikte, söz konusu tevatürün kıraatlere özgü bir anlamı olduğunu ifade etmek isteriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sıtkı Güllü, “Kıraatlerde Tevatür Olgusu”, **Tarihten Günümüze Kıraat İlmi: Uluslararası Kıraat Sempozyumu**, 16-18 Kasım 2012, DİB Yayınları, İstanbul, s. 73-74.

plana çıkarmakla aynı şeydir. İsnat dışındaki verilerle yapılan ihticâc, kişinin kendi kıraatini temellendirmenin ötesinde başkalarının okuyuşunu tezyife yönelik olmamalıdır. Dolayısıyla ortada bir yedi harf ruhsatı ve kıraatler gerçeği varken böyle bir tutum sergilenmesi, açıklanması güç bir durumdur. Oysa İbn Mes'ud'un "onu öğrendiğim şekliyle okumak, daha çok hoşuma gitmektedir"⁹⁰ şeklindeki tavrı daha güzel görünmektedir.

Böyle bir izlenim vermemek ve kavram kargaşasına neden olmamak için; "tevcih" kelimesinin kıraatlerin huccetlerini beyan ederken, "tercih" kelimesinin ise mütevatir bir kıraati, mütevatir olmayan kıraatler arasından seçerken veya şâzlar arasından birini seçerken kullanılması gerektiği ifade edilmiştir.⁹¹ Bununla birlikte aynı seviyedeki kıraatler arasından yapılan seçme işlemine "ihtiyâr" denmesi caiz görülmüştür.⁹²

İbn Hâleveyh (ö. 370/980), yedi harf arasından yapılan seçimlerde bir okuyuşun diğerine üstün görülmeyip yapılanın sadece seçimden ibaret olduğuyla ilgili olarak Muhammed b. Haşim'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Sa'leb'i şöyle derken işittim: Yedi harften bir şey gelip ihtilaf vaki olduğunda üstün görmeksizin birini seçtim."⁹³ Ayrıca Zerkeşî (ö. 794/1392) ihtilafın yedi kıraat içinde olması halinde birinin diğerine üstünlüğünden bahsedilemeyeceğine ve bu tip tenkitlerin caiz olmadığına dair nakillerde bulunur.⁹⁴ Bununla birlikte kıraat bilginleri, söz konusu sahih kıraatlere uymayan okuyuşlar olduğunda eleştiri getirmekten geri durmamışlardır. Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) ise şöyle demektedir;

"Bir kıraat sahih olduğunda Müslümanlar için güvenli tavır, birinin diğerinden daha iyi olduğunu söylememektir. Çünkü bunlardan her biri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelmiştir. Böyle diyen günahkâr olur. Bunun sebebi, kârihlerin ihtilafının Müslümanlarca mutlak anlamda doğru olması ve fakihlerin ihtilafı gibi yanlış ihtimalli olmamasıdır. Sahabe

⁹⁰ **Ebû Dâvûd**, "Kitâbü'l-Hurûfi ve'l-Kirâât" 1.

⁹¹ Muhtâr Veled Âmin, "Medhalü İlmi't-Tevcih", http://almokhtar-1.blogspot.com.tr/2010/04/blog-post_28.html (03.11.2016)

⁹² Hasen Sâlim Aved Hebşân, **Tevcihü'l-Müfessirîn**, 38. Not: Bu esasa binaen tezimizde geçen "seçim", "seçme" vb. tabirler, "ihtiyâr" lafzının yerinde kullanılmıştır.

⁹³ İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kirâât**, II, s. 221.

⁹⁴ Zerkeşî, **Burhân**, s. 339-340.

içerisinde kıraatleri birbirine üstün gören bir kimseyi bilmiyoruz. Aksine böyle yapmayı her hâlükârda reddetmekteydiler.”⁹⁵

4. LİTERATÜRÜ

Kıraat huccetleriyle ilgili müstakil kitaplar yazılmadan önce muhtelif ilmî eserlerde bu meselelere değinildiğini söylemiştik. Bu kısımda zikredeceğimiz kitaplar ise huccet alanına hasredilmiş eserler olacaktır. İlk örnekleri -maalesef- günümüze ulaşamayan huccet kitapları, bu açıdan ilmî mirasımızın büyük bir bölümüyle aynı kaderi paylaşmaktadır. Bu nedenle elde bulunmayan huccet kitaplarıyla ilgili fazla bilgi veremeyeceğiz. Fakat fihrist türü eserlerden tespit edebildiğimiz en eski kitapları önemine binaen burada zikredeceğiz.

Bu alanda yazıldığı tahmin edilen ilk eserin Müberred’e ait olduğunu söylemiştik. Ondan sonra talebesi İbnü’s-Serrâc (ö. 316/929), muasırı olan İbn Mücâhid’in (ö. 324/936) tespit ettiği yedi kıraatin huccetlerini yazmak niyetiyle bir esere başlamış fakat Fatiha Suresi ve Bakara’nın bir bölümünü yazıp bırakmıştır. İbnü’s-Serrâc’ın kitabının ismi kaynaklarda “*İhticâcu’l-Kurrâi fi’l-Kırâe*”⁹⁶, “*İhticâcü’l-Kırâât*”⁹⁷, “*İhticâcü’l-Karâe*”⁹⁸ ve “*İhticâcü’l-Kurrâ*”⁹⁹ olarak geçmektedir. Bunların aynı eser olup olmadığını tespit edememekle birlikte son zikrettiğimiz ismin geçtiği kaynakta kitabın Abdülhüseyn el-Fetlî tarafından neşredildiği kayıtlıdır.¹⁰⁰

Günümüze ulaşan en eski huccet kitabından evvel yazılmış diğer eserler ve yazarlardan bazıları şunlardır;

- a. *el-İhticâc li’l-Kurrâ*: Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ca’fer’e (İbn Dürüsteveyh) (ö. 347/958) aittir. Aynı müellifin İbn Miksem’in tercihlerine reddiye mahiyetinde yazdığı bir eseri daha vardır.¹⁰¹

⁹⁵ Ebû Ca’fer en-Nahhâs, *İ’râbü’l-Kur’ân*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 2008, s. 1217.

⁹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 6 c., Dâru’l-Fikr, Beyrut, 2007, C: I, s. 77.

⁹⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, 68.

⁹⁸ Celâleddîn Suyûtî, *Buğyetü’l-Vuât*, tah. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhim, Dâru’l-Fikr, 1979, C: I, s. 110.

⁹⁹ Hüseyin Yazıcı, “İbnü’s-Serrâc”, *DİA*, C: XXI, s. 205.

¹⁰⁰ Hüseyin Yazıcı, “İbnü’s-Serrâc”, *DİA*, C: XXI, s. 205.

¹⁰¹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 69.

- b. Ebû Tâhir Abdülvâhid el-Bezzâr'a (ö. 349/960) ait “*el-Fasl beyne Ebî Amr ve'l-Kisâi*” ve “*el-İntisâr li Hamze*” isimli eserlerin adları, bunların da ihticâc alanında yazıldığını düşündürmektedir. Nitekim iki imam arasındaki farkları beyân ederken nahiv kaidelerine müracaat etmesi gerektiği söylenmiştir.¹⁰² Ayrıca daha önce değindiğimiz isimlendirme bahsinde “intisâr li...” kalıbının bu alanda kullanıldığını ifade etmiştik.
- c. *İhticâcü'l-Kırâât*:¹⁰³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Ya'kûb el-Attâr el-Bağdâdî (İbn Miksem el-Attâr)'ye (ö. 354/965) aittir. Suyûtî, eserin ismini “*el-İhticâc fi'l-Kırâât*” olarak vermektedir.¹⁰⁴ Müellifin “*el-İntisâr li Kurrâi'l-Emsâr*”¹⁰⁵ ve “*es-Seb'a bi 'ilelihâ'l-Kebîr*”¹⁰⁶ isimli eserlerinin de bu alanda yazılmış olduğu düşünülmektedir. İbn Miksem, Arap dili ve mushaf hattına uygun olan fakat isnadı bulunmayan okuyuşları sebebiyle tenkit edilmiştir. Fakat daha sonra İbn Mücâhid'in başında bulunduğu ilmî bir heyet karşısında sorguya çekilmiş ve tövbe ettirilmiştir.¹⁰⁷ Kitaplarının bu olaydan sonra yakılmış olabileceği söylenmişse de söz konusu kitabı İbn Mücâhid'in vefatından sonra yazdığı ifade edilmektedir.¹⁰⁸

Huccet alanında yazılmış kitapların temelde şâz ve mütevâtir olan kıraatleri konu edenler olmak üzere ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Mütevâtir olanlar ise merkeze aldığı bazı özel konular veya kıraatler bakımından bazı türlere sahiptir. Bunlar arasında on¹⁰⁹, sekiz,¹¹⁰ yedi,¹¹¹ iki¹¹² veya bir¹¹³ kıraat imamının

¹⁰² Ebû Tâhir, *Safahât*, s. 299.

¹⁰³ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 36.

¹⁰⁴ Suyûtî, *Buğye*, I, s. 89.

¹⁰⁵ Suyûtî, *Buğye*, I, s. 90.

¹⁰⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 36.

¹⁰⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, tah. Tayyar Altıkulaç, 4 c., İSAM İstanbul, 1995, C: II, s. 598.

¹⁰⁸ Ebû Tâhir, *Safahât*, s. 299.

¹⁰⁹ Örneğin; Muhammed Sâdık Kamhâvî, *Talâi'u'l-Beşer fi Tevcihi'l-Kırââtî'l-Aşr*, Kâhire, Dâru'l-Akîde, 2006.

¹¹⁰ Örneğin; Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*.

¹¹¹ Örneğin; İbn Hâleveyh, *İ'râbü'l-Kırââtî's-Seb' ve 'İleluhâ*.

¹¹² Örneğin; Ebû Tâhir Abdülvâhid el-Bezzâr, *Kitâbü'l-Fasl Beyne Ebî Amr ve'l-Kisâi*. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, 35.

¹¹³ Örneğin; Remzi Ateşyürek, *Kisai'nin kıraatı ve kıraatının hüccetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1999.

okuyuşlarının huccetlerinden bahsedenler olduğu gibi bir kıraatin bir rivayetine¹¹⁴ dair yazılmış eserler de mevcuttur. Yine bunlar içerisinde eski dönemlerde yazılan ve son yüzyılda kaleme alınmış olan eserler vardır. Ayrıca huccet olgusunun tarih içerisinde geçirdiği aşamaları ve teorik alanını inceleyen akademik çalışmalar da yapılmıştır ki bunlara ileride değineceğiz.

4.1. Klasik Eserler

Bu kısımda çalışmamıza kaynaklık edecek klasik ve çağdaş eserleri tanıtmak istiyoruz. Eserler arasından, tahkik edilmiş ve en az yedi kıraatin huccetleri hakkında olanlar tercih edilmiştir.

4.1.1. İbn Hâleveyh'in İki Eseri: *İ'râbu'l-Kırââti's-Seb'* ve *İleluhâ ile el-Hucce fi'l-Kırââti's-Seb'*

Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh'e (ö. 370/980) ait "*İ'râbu'l-Kırââti's-Seb'* ve *İleluhâ*" ve "*el-Hucetü fi'l-Kırâât*" isimli iki eser, günümüze ulaşan en eski huccet kitaplarındandır. Bunlardan ilki diğerinden daha hacimli olmakla birlikte yazma nüshasında dörtte bir oranında eksiklik vardır.¹¹⁵ Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin tarafından bu şekliyle tahkik edilen eser, baş tarafında yazar ve eserle ilgili geniş bir mukaddimeyle Mektebetü'l-Hâncî matbaasında iki cilt halinde basılmıştır. Bu eser, yazarın nüshası elde bulunmayan *İ'râbü'l-Kur'ân*'ının özetidir. Müellif, İbn Mücâhid'in metodunu takip etmiştir. Takdim yazısında yedi imamın okuyuşlarını ele aldığını söylemişse de zaman zaman yedi kıraatin dışına çıkmış, hatta ihticâc bağlamının dışında şâz kıraatler, sebeb-i nüzûl, tefsir gibi konulara girdiği de olmuştur.¹¹⁶

¹¹⁴ Örneğin; Fatih Çollak, **Asım Kırâatı'nın Hafs Rivayetinde Muhtelif Vecihler ve Huccetleri**, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.

¹¹⁵ Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, "Takdim", (İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırââti's-Seb'** ve **İlelihâ**, Eser içinde) C: I, s. 8.

¹¹⁶ Useymin, "Takdim", s. 91.

İbn Hâleveyh, eserini Fatiha Suresi ile başlatmış ve mushaf tertibiyle Nâs Suresi'nde bitirmiştir. Her surede, okuyuşunda ihtilaf olan ayeti ele almış ve herhangi bir imamı diğerine takdim etmeksizin okuyuşu imamına isnat etmiştir. Sürekli tekrarlanan usûl türünden farklılıkları genellikle ilk geçtiği yerde zikretmiş ve ilgili imamın benzer kelimeleri bu şekilde okuduğuna dikkat çekmiştir.

Ayet, hadis, Arapların (şîir, nesir, deyim vb.) kullanımı, sarf, nahiv, sahabe okuyuşu ve resm-i mushaf gibi ihticâc çeşitlerini kullanmaktadır. Fakat sarf ve nahiv kaidelerini kıraat imamlarının okuyuşlarının önüne geçirmemiş, sahih kıraatin şartı olan sahih senedi esas kabul etmiştir.¹¹⁷ Bunlarla birlikte yer yer kıraat imamlarının lahn yaptığı iddia edilen okuyuşlarını müdafaa etmiştir.¹¹⁸

İbn Hâleveyh'e isnat edilen bir diğer eser olan “*el Hucce fi'l-Kirââtî's-Seb'*”, yukarıdaki eserin özeti mahiyetindedir. Abdül'âl Sâlim Mekrem tarafından tahkik edilip tek cilt halinde birden fazla kez basılmıştır. Muhakkik tarafından yazara aidiyeti ispatlanmaya çalışılmışsa da delilleri bazı ilim adamları tarafından yeterli bulunmamış ve eleştirilmiştir.¹¹⁹

Bununla birlikte yukarıda bahsettiğimiz “*İ'râbü'l-Kirâât*” isimli eserin ihtisarı olabileceği düşünülmektedir. Nitekim yazarın başka eserleri de talebeleri tarafından ihtisâr edilmiştir.¹²⁰ Bu alanda yazılmış en özet kitaplardan biri olup üslup bakımından ileride hakkında bilgi vereceğimiz, İbn Zencele'ye ait “*Huccetü'l-Kirâât*” isimli esere oldukça benzemektedir.

4.1.2. Me'âni'l-Kirâât

Meşhur dilci Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'ye (ö. 370/980) ait olan bu eser, Ubeyd Mustafa Derviş ve Avd b. Hamd el-Kavezî tarafından tahkik edilmiş ve baş tarafına muhakkikler tarafından yazar ve eserle ilgili bilgiler verilen

¹¹⁷ Useymîn, “*Takdim*”, s. 94-98.

¹¹⁸ Örnekler için bkz. Useymîn, “*Takdim*”, s. 98.

¹¹⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhammed el-Âbid el-Fâsî, “Nisbetü'l-Hucceti ilâ İbn Hâleveyh lâ Tasihhu”, **Mecelletü'l-Lisân el-Arabî**, C: I, No: 8, 1971, s. 521-523; Subhî Abdülmün'im Saîd, “Nisbetü'l-Hucceti ilâ İbn Hâleveyh İftirâun Aleyhi”, **Mecelletü Mecme'i'l-Lügati'l-Arabiyye bi Dimeşk**, C: III, No: 48, 1973, s. 645-671.

¹²⁰ Useymîn, “*Takdim*”, s. 88.

bir dirâse kısmı ilave edilmiştir. Bunun yanı sıra kitapta gördükleri bazı eksikleri belirtmek suretiyle yeni ilaveler yaparak üç cilt halinde eseri neşretmişlerdir.¹²¹ Ayrıca Muhammed b. ‘Îd eş-Şa‘bânî tarafından tahkiki yapıp tek cilt halinde basılmıştır.¹²²

Eser, kıraat ve dil alanındaki uzmanların, ayrıca yeterli genel kültüre sahip olanların ihtilaf olan yerleri ve illetlerini kolayca anlayabileceği bir üslupla yazılmıştır. Mushaf sırasına göre tertip edilen eserde, ihtilaflı okuyuşlar zikredildikten sonra dilsel açıdan tevcihler yapılmıştır.

Daha çok yedi kıraat üzerinde durulmakla birlikte, bunların dışında kalan İmam Yakûb (ö. 205/821) ve İmam Ebû Cafer’in (ö. 130/747) okuyuşlarına da yer verildiği görülmektedir.¹²³ Böylelikle okuyuşlarını zikrettiği imamların sayısı dokuza ulaşmaktadır. Eserin tahkikini yapanlardan Ubeyd Mustafa Derviş ve Avd b. Hamd el-Kavezî, gördükleri eksikleri parantez içlerinde tamamlamıştır. Bu esnada müellifin metoduna sadık kalınmış, ilgili eksiklik yedi imamın okuyuşlarından olduğunda metinde, Yakub ve Ebû Cafer’in okuyuşlarında olması halinde ise dipnotta belirtilmiştir. Her iki durumda da alıntı yapılan kaynakları zikretmişlerdir. Yine müellifin üslubuna uygun olarak imamlardan Halef-i Âşir’e (ö. 229/844) hiç değinilmemiştir.

Ezherî, benzerleri tekrarlanan (usûl/edâ türünden) kıraat farklılıklarına fazla ağırlık vermemektedir. Örneğin, Bakara Suresi’nin 2/6. ayetindeki أَنْذَرْتَهُمْ kelimesinin tahkik, teshil ve أَنْذَرْتَهُمْ şeklinde med (ibdâl) ile okunmasını imamlara nispet ederek zikrettikten sonra tüm benzerlerinin böyle okunduğunu belirtmiş, fakat bir sonraki ayette yer alan أَبْصَارُهُمْ kelimesindeki taklîl ve imâle vecihlerine hiç değinmemiştir.¹²⁴

Kur’an’ın değişik yerlerinde olan benzer okuyuşları başlıklar altında bir arada zikretmek yerine ait olduğu surede ele almıştır. Fakat aynı sure içinde aralarında

¹²¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, **Meâni’l-Kirâât**, tah. Ubeyd Mustafa Derviş-Avd b. Hamd el-Kavezî, 3 c., Ref’ul Mûsâhim, Riyâd, 1991. (Çalışmamızın diğer bölümlerinde atıf yapılan nüsha budur.)

¹²² Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, **Meâni’l-Kirâât**, tah. Muhammed b. ‘Îd eş-Şa‘bânî, Dâru’s-Sahâbe li’t-Türâs, Tanta, 2007.

¹²³ Ezherî, **Meâni’l-Kirâât**, I, s. 111, 121 vd..

¹²⁴ Ezherî, **Meâni’l-Kirâât**, I, s. 131.

münasebet bulunanları bir arada zikrettiği olmuştur. Müellifin bazen ayet sıralamasında takdim-tehir yapmış olmasının sebeplerinden biri budur. Örneğin, Âl-i İmrân Suresi'nin 3/20. (وَجْهِي لِلَّهِ), 3/35. (فَتَقَبَّلَ مِنِّي), 3/36. (إِنِّي أُعِذُّهَا), 3/41. (رَبِّ اجْعَلْ لِي) (آية) ve 3/52. (مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ) ayetlerini, aynı surenin 3/49. (أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ) ayetinden sonra bir arada vermiştir. Zira aralarında “yâ” harfinin fetha ve sükûnla okunmuş olması ilişkisi vardır. Ancak bu ilişkileri bölümler veya başlıklar kullanmak suretiyle belirtmemiştir.¹²⁵

Eserde kıraat imamları ismen zikredilmiş, sembollerle veya mensup olduğu ekollerle anılmamıştır. İhtilaf bulunan kıraat zikredildikten sonra genellikle kıraat imamları arasındaki azınlığa ait okuyuş ilk önce zikredilmiş, ardından “geri kalanlar” diyerek diğer imamların okuyuşu belirtilmiştir.¹²⁶

4.1.3. el-Huccetü fi ‘İleli’l-Kırââtî’s-Seb‘

Meşhur nahiv âlimi Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî’ye (ö. 377/987) ait olan eserin tam adı “*el-Hucce fi ‘İleli’l-Kırââtî’s-Seb’i li Eimmeti’l-Emsâri bi’l-Hicâz ve’l-İrâk ve’ş-Şâm*”dır. Eser ilk önce Ali Necdî Nâsîf, Abdulhalim Neccâr ve Abdülfettah Şelebî tarafından tahkiki yapıp 1965 yılında iki cilt halinde basılmıştır.¹²⁷ Abdülfettah Şelebî, Ebû Âli el-Fârisî hakkında yazmış olduğu “*Ebû Alî el-Fârisî: Hayâtühû ve Mekânetühû beyne Eimmeti’t-Tefsîri’l-Arabiyyeti ve Âsâruhû fi’l-Kırâeti ve’n-Nahv*” adlı eserinde kitap hakkında geniş bilgiler vermektedir.

Kitabın adı bazen “*el-Huccetü li’l-Kurrâi’s-Seb’a*” bazen de “*el-Huccetü fi İleli’l-Kırââtî’s-Seb’i*” olarak geçmektedir. Bazı kaynaklarda daha değişik isimlerle Fârisî’ye nisbet edilen huccet kitaplarının aynı eser olduğu düşünülmektedir.

¹²⁵ Ezherî, **Meâni’l-Kırâât**, I, s. 256-257.

¹²⁶ Ubeyd Mustafa Derviş-Avd b. Hamd el-Kavezî, “Tarîkatü ‘Ard-i Ebî Mansûr”, (Ezherî, **Meâni’l-Kırâât**, Eser içinde) C: I, s. 66.

¹²⁷ 1984 yılında Bedreddin Kahvecî ve Beşir Cüveycâtî tarafından tekrar çalışılan kitap, altı cilt halinde yayımlanmıştır. Daha sonra Abdülaziz Rabâh ve Ahmed Yusuf Dekkâk tarafından yeniden incelenen bu çalışma yedi cilt halinde basılmıştır. Kâmil Mustafa Hindâvî tarafından yeni bir çalışmayla tahkik edilen esere talikler ilave edilmiş ve dört cilt olarak 2001 yılında basılmıştır. Son olarak Muhammed İbrâhim Sünbül, İbrâhim Câbir Ali, Muhammed Fuâd Ğayt tarafından tahkik edilmiş ve üç cilt olarak 2009 yılında basılmıştır. Kitap üzerine bunların dışında başka çalışmalar da mevcuttur.

Adından anlaşılacağı üzere bu eser de İbn Mücâhid'in yedi kıraati dikkate alınarak tasnif edilmiştir. Zaten müellif kıraati arz yoluyla ondan öğrenmiştir.¹²⁸

Öncelikle belirtmek gerekir ki Fârisî'nin bu eseri, huccet kitapları arasında en kapsamlı eser olarak gösterilmekle birlikte üslubunun karmaşıklığı sebebiyle istifadeyi zorlaştıran bir yapısı da olduğu kabul edilmektedir. Talebesi İbn Cinnî (ö. 392/1002) bu konudaki görüşünü şöyle ifade etmektedir: “Ebû Alî kitabında, kıraatle ilgilenenlerin ihtiyacını aşarak âlimlerin çoğunun kendisinden uzaklaşacağı bir noktaya geldi...”¹²⁹ Yine bir başka yerde “Şeyhimiz Ebû Ali, ‘el-Hucce’ kitabında derin konulara girip uzun açıklamalar yaptı. O kadar ki kıraat bir yana, Arapça iddiasında olanlara engel oldu ve onları kitaptan uzaklaştırdı...”¹³⁰ demektedir.

Eserde “İmamların ... Suresi’ndeki İhtilafları” şeklinde başlıklar açılmış ve mushaf tertibi esas alınmıştır. Bu ana başlıkların altında ihtilaf olan ayetler ele alınırken ihtilafın nerede olduğunu belirten alt başlıklar koyulmuştur. Örneğin, Bakara Suresi’nin 2/280. ayeti incelenirken başta şöyle denir: “فَنظَرَةُ إِلَى مِيسِرَةٍ” ayetinde sîn harfinin üstün ve ötre okunması konusunda ihtilâf ettiler...”¹³¹

Fârisî, eserinde bir ayeti incelemeye başladığında ilk olarak İbn Mücâhid'in *es-Seb'a fi'l-Kırâât* isimli eserinin metninden alıntı yaparak okunuşunda ihtilaf olan ayeti zikretmektedir. Daha sonra geride değindiğimiz İbn Serrâc'ın başlayıp tamamlayamadığı eserinden nakil yapmakta ve bunu yaparken “Ebû Bekr dedi ki...” diyerek belirtmektedir. Bu şekilde baş tarafta İbn Serrâc'dan alıntılara yer verme işi, ilgili yerlerin bittiği Bakara Suresi 2/2. ayetinde sona ermektedir. Bundan sonra Fârisî kendi ihticâclarını zikretmekte ve bu kısımlar kitapta “Ebû Ali dedi ki...” ifadesiyle belirtilmektedir.¹³²

Fârisî sarf, nahiv vb. ilimlerden oluşan klasik ihticâc faaliyetini çok yoğun işlemenin yanı sıra ihtilafın bulunduğu ayetteki kelimeleri inceleyerek içerdiği

¹²⁸ Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Ebû Ali el-Fârisî”, DİA, C: X, s. 89.

¹²⁹ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, **el-Muhteseb**, tah. Ali Necdî Nâsîf-Abdulhalim Neccâr-Abdül Fettah Şelebî, Dâru Sezkin, İstanbul, 1986, C: I, s. 34.

¹³⁰ İbn Cinnî, **Muhteseb**, I, s. 236.

¹³¹ Ebû Ali el-Fârisî, **Huccet**, I, s. 536.

¹³² Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvad, “Mukaddimetü't-Tahkîk”, (Ebû Alî el-Fârisî, **el-Huccetü fi İlâli'l-Kırââtî's-Seb'**, tah. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvad, 4 c., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, Eser içinde) C: I, s. 81.

manaları zikretmekte ve bir nevi lügavî tefsirini yapmaktadır. Bunu yaparken her mana için Kur'an'dan, lûgat âlimlerinin eserlerinden, cahiliye ve İslâm dönemi Arap şiirlerinden alıntılar zikreder. Hatta bazen yeri geldiğinde fıkıh ve kelâm gibi konulara değindiği olur. Sonra şayet varsa bütün huccetler arasından kendi tercihini ifade eder.¹³³

Birbiriyle bağlantılı olduğunu düşündüğü konulara geçişler yapması sebebiyle eser zaman zaman başlangıç ve orta seviyedeki okuyucuları yorabilir. Burada, eser üzerine en güzel çalışmalardan birini yapan Abdülfettâh Şelebî'nin seçtiği ve Fârisî'nin metoduna örnek olabilecek bir bölümün özetini alıntılar yapmak istiyoruz. Bu kısmın çarpıcı olması için özellikle seçilmiş olduğu kabul edilse de eserin metodunun anlaşılması açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz:

“فَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ...”¹³⁴ ayetinde ismin (آدم) merfû‘, کلمات lafzının mansûb ve ismin mansûb, کلمات'ın merfû‘ okunduğu söylendikten sonra sırasıyla şu konular işlenmiştir:

Önce İbn Mücâhid'in *el-Kırâât* isimli eserinden konuyla ilgili bölümü alıntılaman Fârisî, آدم kelimesini ref', کلمات kelimesini nasb okuyanlar ile آدم kelimesini nasb, کلمات kelimesini ref' okuyanları zikretmektedir. Ardından “Ebû Ali dedi ki” diye başlayan ifadeleriyle kendi ihticâcına yer vermiştir. Kendi huccetini takviye için لقي fiilinin tef'îl bâbından olmadıkça bir mefule geçişli bir fiil olduğunu ispat mahiyetinde bol miktarda ayet ve şahitler zikreden Fârisî, bu bahisle alt başlıklar hariç kırk bir konu işlemiştir.¹³⁵ Son olarak آدم ve کلمات lafızlarının irablarına dönerek huccetlerini zikretmiş ve bunlar arasından bazılarını diğerlerine tercih ettiğini ifade etmiştir.¹³⁶

¹³³ Örnekler için bkz. Ebû Ali el-Fârisî, **Huccet**, I, s. 259, 372, 529, 643 vd.

¹³⁴ Bakara, 2/37.

¹³⁵ Abdülfettâh Şelebî, **Ebû Ali el-Fârisî: Hayâtühû ve Mekânetühû beyne Eimmeti't-Tefsîri'l-Arabiyyeti ve Âsâruhû fi'l-Kirâeti ve'n-Nahv**, Dâru'l-Matbûâtî'l-Hadîsiyye, Cidde, 1989, s. 179-180.

¹³⁶ Ebû Ali el-Fârisî, **Huccet**, I, s. 293-298.

4.1.4. el-Muhteseb

Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî'ye (ö. 392/1002) ait olan eserin tam adı “*el-Muhteseb fî Tebyîni Şevâzzi'l-Kırâati ve'l-Îdâhi anhâ*”dır. Müellif kitabın baş tarafında hocası Ebû Alî Fârisî'nin yedi kıraatle ilgili eserini bitirdikten sonra aynı şekilde şâz kıraatlerin huccetlerini konu alan bir kitap yazmaya niyetlendiğini, fakat bazı engeller çıktığı için muvaffak olamadığını ifade etmiştir.¹³⁷ Hocasının bu niyetini tamamlama amacıyla olduğu anlaşılan İbn Cinnî, kitabının isminden de anlaşıldığı gibi İbn Mücâhid'in yedi kıraatinin kriterlerine uymadığı için şâz sayılan kıraatleri konu etmiş olmaktadır.

Yazar şâz kıraatleri ikiye ayırmış ve bunlardan sadece bir kısmının ele alınıp izah edilmeye değer olduğunu söylemiştir. Ona göre bu kısım söz konusu yedi kıraatin dışında kaldığı halde vasıflarına itibarla kendisine güvenilebilecek kıraatlerden oluşmaktadır. Bunu yapmasındaki amacını şöyle ifade etmektedir: “Gayemiz şâz diye adlandırılan okuyuşların (dilsel) yönünün kuvvetini, rivayet edilebilir olduğunu ve bunların dışarda bırakılmasının, kendilerinde töhmet olduğu veya görmezden gelindiği anlamına gelmediğini göstermektir.”¹³⁸

Müellifin şâz olarak itibar edip eserine aldığı okuyuşlara bakıldığında, bunların daha sonra âlimler tarafından meşhur veya mütevatir olarak kabul edilecek olan ve on kıraatin tamamlayıcısı konumundaki üç kıraatin büyük bir kısmını içerdiği görülmektedir.

Eser üslup bakımından Ebû Alî el-Fârisî'nin kitabına benzemektedir. Yazarın onun talebesi olması ve bir bakıma hocasının yolundan giderek yapmayı düşündüğü bir projeyi tamamladığı düşünüldüğünde bunun gayet tabii olduğu söylenebilir.

Ayrıca kitaba İbnü'l-Feres Abdülmün'im Muhammed el-Ğirnâtî (ö. 597/1200-1201) tarafından “*İhtisâru'l-Muhteseb*” ve Ebu'l-Beka el-Ukberî (ö. 616/1219) tarafından “*el-Muntehab min Kitâbi'l-Muhteseb*” adında iki farklı ihtisar çalışması

¹³⁷ İbn Cinnî, **Muhteseb**, I, s. 34.

¹³⁸ İbn Cinnî, **Muhteseb**, I, s. 33.

yapılmıştır.¹³⁹ Yine eserin metodu hakkında yazılmış çeşitli akademik tezler bulunmaktadır.

Ali Necdî Nâsîf, Abdulhalim Neccâr ve Abdülfettah İsmail Şelebî'den oluşan ilmî bir heyetin tahkik ettiği kitap ilk olarak Sezgin Neşriyat tarafından 1984 yılında ve iki cilt halinde İstanbul'da basılmıştır.¹⁴⁰

4.1.5. Huccetü'l-Kırâât

Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele (ö. IV. veya V. h.) tarafından telif edilen eser, yedi kıraatin huccetleri hakkındadır. Yazar hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte hicri dördüncü veya beşinci asır âlimlerinden olduğu bilinmektedir. Diğer huccet kitaplarına kıyasla kullanımı oldukça pratik olması sebebiyle mütedavil bir eserdir. Ayet, hadis, şiir, tefsir gibi bilinen huccet çeşitlerinin zikredildiği eserde, okuyucunun yetineceği en az ve öz ifadelerin kullanılması da kitabın tercih edilmesinin bir diğer sebebi olarak gösterilebilir.

Huccetleri zikrederken mushaf sırasına göre surelere başlık açan İbn Zencele, her surede ihtilaf bulunan yerleri imamlarına nispet ederek zikretmiştir. Usûle dair meselelerde ilgili lafızlara genelde ilk geçtiği yerde olmak üzere bir kez değinmiştir. Örneğin, أبصارهم kelimesinin ilk defa geçtiği Bakara Suresi'nin 2/7. ayetinde, bu kelimeyle hüküm bakımından aynı olan قطار دينار kelimelerini imâle ile okuyan imamları bir arada zikrettikten sonra huccetini zikreder.¹⁴¹ Getirdiği bütün nakillerden sonra kendisinin bir kanaati varsa onu da belirtir.

Usûl farklılıklarını ayrı başlıklar altında işleme metodunu izlememiş olmasına rağmen iki hemzenin toplanması konusunda âdetini bozmuş ve bu konuyu özel bir başlık altında işlemiştir.¹⁴² Fakat iki hemzenin toplandığı yerlerden olan Âl-i İmrân Suresi'nin 3/15. ayetindeki أُوْنِبِكُمْ kelimesinin Ebû Amr'a ait bir okuyuşundaki tartışmaları bu özel başlık altında değil, ilgili sureye ait bölümde okuyucuya

¹³⁹ Abdülaziz b. Ali b. Ali el-Harbî, “**Tevcihü Müşkili'l-Kırââtî'l-Aşriyyeti'l-Ferşiyye: Lüğaten ve Tefsîran ve İ'râben**”, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke, 1417 h., s. 82.

¹⁴⁰ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, **el-Muhteseb**, tah. Ali Necdî Nâsîf-Abdulhalim Neccâr-Abdülfettah Şelebî, Dâru Sezkin, İstanbul, 1984.

¹⁴¹ İbn Zencele, **Huccet**, s. 87.

¹⁴² İbn Zencele, **Huccet**, s. 90.

taşımıştır.¹⁴³ Öyle anlaşıyor ki bunu yapmasının sebebi, ilgili okuyuşun huccetinde, konuyla ilgili özel başlıkta zikredilenlerden farklı olarak hemzenin telaffuzdaki ağırlığın dışında kelimenin türediği fiille, yani sarf ilmiyle alakalı bir konunun bulunmasıdır.

Said Efğanî tarafından edisyon kritiği yapılmış olan eser Müessesetü'r-Risâle matbaası tarafından bir cilt olarak basılmış halde mevcuttur. Muhakkik baş tarafta eser ve yazar hakkında bilgi vermenin yanı sıra huccet ilminin doğuşu ve gelişimiyle ilgili aşamalardan kısaca bahsetmektedir. Ayrıca Muhammed Abdullah Mehdi'ye ait, “*İbn Zencele ve Menhecuhû fî Tevcîhi'l-Kırââtî'l-Kur'âniyye*” adında bir yüksek lisans çalışması vardır.¹⁴⁴

4.1.6. el-Keşfü 'an Vücûhi'l-Kırââtî's-Seb'î ve 'İlelihâ ve Hucecihâ

Kitabın müellifi Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'dir (ö. 437/1045). Yazarın baş tarafta belirttiğine göre, daha önce “*Kitâbü't-Tefsira*” adında bir eser yazmış ve burada huccetlere değinmeksizin sadece yedi kıraat imamının ihtilaflarına yer vermiştir. İlgili eserde, daha sonra huccetleri ve illetleri beyân edeceği bir kitap yazacağını söylemiş ve buna ancak otuz üç yıl sonra bu kitabı yazarak muvaffak olabilmıştır.¹⁴⁵

Mekkî b. Ebî Tâlib'in bu eseri, huccet literatürü içinde özgün bir metoda sahiptir. Eseri farklı kılan husus, usûl/edâ kabilinden ve ferş-i hurûf türünden okuyuşların ayrı bölümlerde ele alınmış olmasıdır.

Örneğin, birinci bölümde istiâze, besmele, med usûlleri, işmâm, hemzenin durumları, sakın nûn vb. ile ilgili hükümler başlıklar altında işlenmiştir. Çoğunlukla soru-cevap tarzında işlenen konularda her okuyuşun huccetleri beyân edilmektedir. İkinci bölümde ise diğer huccet kitaplarından alışık olduğumuz şekliyle mushaf tertibine göre sureler için başlıklar açılmış ve hepsinde yedi imamın okuyuşları

¹⁴³ İbn Zencele, **Huccet**, s. 155.

¹⁴⁴ Muhammed Abdullah Mehdi, **İbn Zencele ve Menhecuhû fî Tevcîhi'l-Kırââtî'l-Kur'âniyye**, Malezya el-Medînetü'l-Âlemiyye Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

¹⁴⁵ Mekkî, **Keşf**, I, s. 101.

huccetleriyle birlikte zikredilmiştir. Sonrasında yazar kendi tercihlerini ve gerekçelerini belirtmiştir. Eserin bu üslubunun istifadeyi artırdığını ve okuyucuya kolaylık sağladığını düşünmekteyiz.

Kitabın tahkiki ayrı ayrı olmak üzere Muhyiddin Ramazan¹⁴⁶ ve Abdurrahim Tarhûnî¹⁴⁷ tarafından yapılmış ve basılmıştır.

4.1.7. el-Mûvaddih fî Ta'îlî Vücûhi'l-Kırâât (Şerhu'l-Hidâye)

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî'ye (ö. 440/1048-49 (?)) ait olan eser, yine yazara ait olan “*el-Hidâye ilâ Mezâhibi'l-Kurrâi's-Seb'a*” isimli kitabın şerhidir.¹⁴⁸ Müellif adı geçen kitabını şerh ederken asıl metni birebir almamış, çoğunlukla orada söylediğine işaret eden ifadeler kullanmıştır. Şerh edilen kitabın isminden de anlaşıldığı üzere eser yedi kıraat imamının okuyuşlarının ihticâcî ile ilgilidir.

Kitap üslup bakımından Mekkî b. Ebî Tâlib'in “*el-Keşf*”ine benzemektedir. Onda olduğu gibi, ilk bölüm sürekli tekrarlanan ve kaide şeklindeki okuyuşlara (usûl) ayrılmıştır. Daha sonra sureler için başlıklar açılmış ve ferş türünden farklılıklar incelenmiştir.

Müellif, sarf, nahiv, lûgat gibi dilsel olanların yanında rivayet, kıraat ve resm-i mushaf gibi diğer ihticâc çeşitlerine de itimat etmeyi ihmal etmemiştir. Ara sıra farazî sorular sormuş ve cevaplarını vermiştir. Kolay ve anlaşılır bir biçimde tasnif edilmiş olan eserde meseleyi karmaşık hale getirecek detaylar zikredilmemiştir.

Kitap, Hâzim Said Haydar tarafından Medine Câmiatü'l-İslâmiyye'de yüksek lisans tezi olarak 1411 h. yılında tahkik edilmiş ve 1415 yılında Mektebetü'r-Rüşd

¹⁴⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf an vücûhi'l-Kırââtî's-Seb'i ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, tah. Muhyiddin Ramazan, Matbuâtü Mecme'i'l-Lügati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1974.

¹⁴⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf an vücûhi'l-Kırââtî's-Seb'i ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, tah. Abdurrahim Tarhûnî, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 2007.

¹⁴⁸ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, s. 3.

matbaasında basılmıştır.¹⁴⁹ Ayrıca kitap üzerine Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan Bekkâr'ın yazmış olduğu “*el-Mehdevî ve Menhecühû fî Kitâbihi'l-Muvaddih fî Ta'lîli Vücûhi'l-Kırâât*” isimli bir çalışma vardır.¹⁵⁰

4.1.8. el-Kitâbü'l-Mûdah

Tam adı “*el-Kitâbü'l-Mûdah fî Vücûhi'l-Kırââti ve 'Îlelihâ*” olan eser İbn Ebî Meryem lakabıyla meşhur Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî'ye (ö. 565/1165 sonrası) aittir. Kıraat âlimleri arasında daha çok yedi veya on kıraatin konu edilmesi âdet iken müellif bu eserini sekiz kıraate göre yazmıştır. Meşhur yedi imama İmam Yakub'u da ilave etmiş ve bunun sebebiyle ilgili olarak Yakub'un râvîlerinin çokluğuna ve kıraatler arasından yaptığı seçimlerin güzelliğine işaret etmiştir.¹⁵¹

Eserde kıraatlerin tevcihine başlanmadan önce eserin baş tarafında kıraatle ilgili bazı konular işlenmiştir. Bunlar; sekiz kıraat imamı ve râvîlerinin tanıtımı, tecvid, harflerin kısımları, sıfatları ve çıkış yerleri, hemzeye dair hükümler, idğam imâle ve vakıf konularıdır.¹⁵²

Kıraatlerin ihticâcında mushaf tertibi esas alınmış, her surede yer alan ihtilafî kelimeler sıklıkla ayet, hadis, şiir, mesel gibi dilsel referanslarla incelenmiştir. Müellif zaman zaman kıraatler arasında tercihler yapmakta ve bu tercihlerinin sebeplerini zikretmektedir.¹⁵³ Eser muhtasar ve sistematik bir tarzda yazılmıştır.

¹⁴⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, tah. Hâzim Saîd Haydar, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, h. 1415.

¹⁵⁰ Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan Bekkâr, *el-Mehdevî ve Menhecühû fî Kitâbihi'l-Muvaddih fî Ta'lîli Vücûhi'l-Kırâât*, Dâru's-Selâm, Kahire, 2014.

¹⁵¹ Abdurrahman İbrahim Bedr, “Menhecü'l-Müellif”, (İbn Ebî Meryem, *el-Kitâbü'l-Mûdah*, tah. Abdurrahman İbrahim Bedr, Dâru's-Sahabe, Tanta, 2007, Eser içinde) C: I, s. 18.

¹⁵² İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 107-215.

¹⁵³ İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 330, 405 vd.

4.2. Çağdaş Çalışmalar

Son yüzyılda huccet üzerine yapılan çalışmalar arasında klasik dönemde olduğu gibi pratik ihticâc faaliyetini devam ettirenler bulunduğu gibi; onu teorik, teknik ve tarihi açıdan inceleme konusu yapanlar da ortaya çıkmıştır.

4.2.1. Pratik İhticâc Çalışmaları

Bu alana hasredilmiş ilk dönem eserlere bakıldığında yedi kıraati ilk kez bir araya getiren kişi olarak tanınan İbn Mücâhid'in etkisi görülmektedir. Nitekim eserler genellikle bu yedi kıraatin huccetleri etrafında oluşturulmuştur. Kaynaklarda İbnü'l-Cezerî öncesinde on ve on dört kıraate dair yazılmış kıraat eserlerinin mevcut olduğu kayıtlıysa da "kıraât-i aşr" geleneğinin İbnü'l-Cezerî ile birlikte teşekkül ettiği bilinmektedir.¹⁵⁴ On kıraatin huccetine dair İbnü'l-Cezerî'den önce yazılmış eserler şöhret bulamamış ve günümüze de ulaşmamıştır. Bu tür eserlerden mevcut olanlar ise son yüzyıla aittir.¹⁵⁵ Bu eserlerden bazılarının isimleri şöyledir; *Talâi 'u'l-Beşer fî Tevcîhi'l-Kırâati'l -'Aşr*,¹⁵⁶ *el-Muğnî fî Tevcîhi Kırââti'l-'Aşri'l-Mütevâtira*,¹⁵⁷ *Mevâkibü'n-Nasr fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-'Aşr*,¹⁵⁸ *Kalâidü'l-Fikr fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-'Aşr*,¹⁵⁹ ve *el-Müstenîr fî'l-Kırâati'l-Mütevâtira min Haysü'lügâti ve'l-İ'râb*.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Abdülhamit Birişik, **Kıraat İlmi ve Tarihi**, Emin Yayınları, Bursa, 2004, s. 8, 92.

¹⁵⁵ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 331-333.

¹⁵⁶ Muhammed Sâdık Kamhâvî, **Talâi 'u'l-Beşer fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-'Aşr**, Kâhire, Dâru'l-Akîde, 2006.

¹⁵⁷ Muhammed Sâlim Muhaysin, **el-Muğnî fî Tevcîhi Kırââti'l-'Aşri'l-Mütevâtira**, Dâru'l-Cîl, Kâhire, 1988.

¹⁵⁸ Mahmud b. Ali el-Besse'ye ait olduğu belirtilen eserin adının geçtiği kaynak: Abdülfettâh es-Seyyid el-Acmî, **Hidâyetü'l-Kârî ilâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bârî**, Mektebetü Taybe, Medine, t.y., C: II, s. 728.

¹⁵⁹ Kâsım Ahmed ed-Decvâ, Mahmud Sâdık el-Kamhâvî, **Kalâidü'l-Fikr fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-'Aşr**, Dâru'-Se'âde, y.y., 2007-2008.

¹⁶⁰ Muhammed Sâlim Muhaysin, **el-Müstenîr fî'l-Kırâati'l-Mütevâtira min Haysü'lügâti ve'l-İ'râb**, Dâru Muhaysin, Kahire, 2003.

4.2.2. İhticâcın Teorik Yönüyle İlgili Yapılan Çalışmalar

Daha önce de belirttiğimiz gibi son dönemde hucdetin tarihini, gelişimini ve problemlerini konu edinen, yani teorik alanını inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır; *el-İhtiyâr fi'l-Kirâât ve'r-Resm ve'd-Dabt*,¹⁶¹ *el-İhticâc li'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye*,¹⁶² *el-İhticâc li'l-Kirâât: Bevâisuhû ve Tetavvuruhû ve Usûluhû ve Simâruh*,¹⁶³ ve *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*.¹⁶⁴

4.2.3. Belirli Eser ya da Kiraat Rivayetleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yapılan bazı akademik çalışmalar belli kiraat imamları ve onların kiraatteki hucdetleriyle ilgili olmuştur. Örneğin, “*Basra İmamlarının Kiraatları ve Hucdetleri*”¹⁶⁵ ve “*Asım Kirâatı'nın Hafs Rivayetinde Muhtelif Vecihler ve Hüccetleri*”¹⁶⁶ adlı yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır.

Bir diğer araştırma şekli ise herhangi bir ihticâc kitabının metodunu incelemeye yöneliktir. Bunlardan bazılarını, geride klasik eserleri tanıtırken zi

5. ÇEŞİTLERİ

Bu kısımda, imamların sahih kiraatler arasından yaptığı tercihlerin hucdetlerini konu eden kitaplarda yer alan ihticâc çeşitlerini ve ihticâc ilminin yararlandığı ilmî disiplinleri zikretmeye çalışacağız.

¹⁶¹ Muhammed Balvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-Kirâât ve'r-Resm ve'd-Dabt*, Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, Rabat, 1997.

¹⁶² Halîl Abdül'âl, “*el-İhticâc li'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye*”, Mecelletü Külliyyeti Dâri'l-Ulûm, Kahire, 1999, s. 25.

¹⁶³ Abdülfettah İsmail Şelebî, *el-İhticâc li'l-Kirâât: Bevâisuhû ve Tetavvuruhû ve Usûluhû ve Simâruh*, Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsî'l-İslâmî, No: 4, Mekke, 1981.

¹⁶⁴ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İSAM, İstanbul, 2011.

¹⁶⁵ Necdet Çağıl, *Basra İmamlarının Kiraatları ve Hucdetleri*, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1995.

¹⁶⁶ Fatih Çollak, *Asım Kirâatı'nın Hafs Rivayetinde Muhtelif Vecihler ve Hüccetleri*, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.

5.1. Kur'ân Ayeti

Bir kelimenin okunuşunun, aynı kelimenin Kur'an'ın başka yerinde geçtiği şekliyle huccetlendirilmesi, ihticac faaliyetinin ilk yapılış şekillerinden biridir. Nitekim İbn Abbâs (r.a.) Bakara Suresi'ndeki نُنشِرُهَا kelimesini نُنشِرُهَا olarak okumuş ve bu kıraatini Abese Suresi'ndeki أَنتَرَهُ kelimesiyle huccetlendirmiştir.¹⁶⁷

Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) huccetle ilgili eserinde Ebû Amr'ın A'râf Suresi'ndeki ¹⁶⁸ لَا تُفْتَحُ لَهُمُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ ayetini şeklinde şeddesiz olarak okuyuşunun huccetinin, Kamer Suresi'ndeki ¹⁶⁹ فَتَفْتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ ayeti ve En'am Suresi'ndeki ¹⁷⁰ فَتَفْتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ ayeti olduğunu söylemektedir.¹⁷¹ Tabii olarak Kur'an'ın başka yerinde aynı kelimenin o şekilde geçiyor olması yeterli değildir. Bu yüzden bir bağlam tespiti de yapılmalıdır. Örneğin mana bakımından kelimenin bir yerde şeddeli okunması uygunken, diğer yerde şeddesiz okunmasının gerekebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Ayetlerle ihticâc edilirken belli bir imamın okuyuşlarına bağlı kalınmadığı, hatta sahih kıraatlerin yanında şâz ve müdrec kıraatlerin de referans alındığı görülmektedir. Örneğin, Ra‘d Suresi 42. ayetinin **وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ** şeklinde çoğul lafızla okuyanlar için, ayetin başındaki **قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ** kavline uygunluğun ve başka bir ayette ¹⁷²**وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا** geçmesinin gerekçe gösterildiği¹⁷³ gibi Übeyy b. Ka‘b’ın ve İbn Mes‘ûd’un kıraatının **وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُونَ** şeklinde olması da huccetler arasında zikredilmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, I, s. 139.

168 A'râf, 7/40.

¹⁶⁹ Kamer, 54/11.

¹⁷⁰ En'am, 6/44.

¹⁷¹ Ebû Ali el-Fârîsî, **el-Hucce fi ‘İlel’l-Kirââtî’s-Seb’**, tah. Muhammed İbrâhim Sünbül-İbrâhim Câbir Ali-Muhammed Fuâd Ğayt, 3 c., Dârü’s-Sahâbe, Tanta, 2009, C: II, s. 900.

¹⁷² Suarâ, 26/227.

¹⁷³ Ibn Zencele, **Huccet**, s. 375.

¹⁷⁴ İbn Hâleveyh, **el-Huccetü fi'l-Kırââtü's-Seb'**, tah. Abdül'âl Sâlim Mekrem, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1979, s.167; Abdüllatif el-Hatîb, **Mu'cemü'l-Kırâât**, 11 c, Dâru's-Sa'diddîn, Dimeşk, 2009, C: IV, s. 441.

5.2. Nahiv İlmî

Sahih kıraatler arasında dil kuralları bağlamında seçim yaparken en çok kullanılan huccetler “nahiv kaideleri”dir.¹⁷⁵ Bilindiği gibi nahiv ilmi, cümle yapısıyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla bu tür huccetler genellikle, okunuşu kıraatlere göre değişen kelimenin cümledeki konumunu tespitiye yönelik olmaktadır. Ayrıca nahiv ilminin ekolleri arasındaki farklılıkların kıraatlere yansımaları da bu huccetlerde gözlemlenmektedir.

Örneğin, İmam Kisâî, A‘râf Suresi’nin 59. ayetindeki مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ cümlesinde yer alan إِلَهٍ kelimesinin sıfatı olarak ve lafzın manaya uygun olması için kesre ile غَيْرِهِ şeklinde okumuştur. Diğer imamlar ise ayetteki مِنْ harfi cerinin müekkide olarak geldiği, غَيْرِ lafzının لَا anlamında kullanıldığında لَا’ dan sonrasının irabını alacağı ve dolayısıyla merfu olduğu görüşündedir.¹⁷⁶

5.3. Sarf İlmî

İ‘lâl açısından kelimenin hallerini¹⁷⁷ konu eden sarf ilmi, aynı zamanda istenilen manaları elde etmek için kelimenin mastarını değişik kalıplara sokmak demek olan tasrif¹⁷⁸ faaliyetini de içerisinde barındırır. Kıraatler arasından tercih yapılırken bu ilmin verilerine sıkça atıfta bulunulmaktadır.

Meselâ Yûnus Suresi 10/79, A‘râf Suresi 7/112 ve Şuarâ Suresi 26/37. ayetlerinde Hamze (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805), söz konusu kelimelerin hepsini mübalağa kalıbında olmak üzere سَجَّار şeklinde okumuşlardır. İbn Kesîr (ö. 120/738), Nâfi‘, Ebû Amr (ö. 154/771) ve Âsım (ö. 127/745) ise A‘râf ve Yûnus Sureleri’ndeki söz konusu ayeti ism-i fail kalıbında سَجَّر, Şuarâ’dakini ise سَجَّار olarak mübalağalı ism-i fail kalıbında okumuşlardır.¹⁷⁹ İsmi fâil kalıbında okuyanlar; A‘râf 120 ve Şuarâ 40. ayetlerinde geçen السَّحَرَةَ kelimesinin سَجَّر ism-i failinin çoğulu olmasını, ayrıca yine A‘râf Suresi 7/116. ayetinde geçen سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ

¹⁷⁵ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 406.

¹⁷⁶ İbn Zencele, **Huccet**, s. 286.

¹⁷⁷ Cürçânî, **Ta‘rifât**, s. 136.

¹⁷⁸ Sa‘düddîn Taftazânî, **Şerhu Tasrîfi’l-‘İzzî**, Dâru’l-Minhâc, Cidde, 2011, s. 72.

¹⁷⁹ Abdüllatif el-Hatîb, **Mu‘cem**, II, s. 124; İbn Zencele, **Huccet**, s. 291.

cümlesindeki fiil-i mazin ve Yûnus Suresi 10/81. ayetinde geçen مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحَرِ cümlesindeki mastarın سَاحِرِ ism-i failine delalet ettiğini gerekçe göstermişlerdir. Mübalağa kalıbında okuyanlar ise ayette geçen sihirbazların, عَلِيمِ şeklinde mübalağa ile nitelendirilmesine dikkat çekerek onların bu işte mahir oldukları için mübalağa vezni olan سَحَرِ ile zikredilmesinin güzel olduğunu söylemişlerdir.¹⁸⁰

Görüldüğü üzere ismi fâil, mübalağa, mastar, mazi vb. kalıpların yapılışı ve birbiri arasındaki ilişkileri konu edinen sarf ilmi, kıraat huccetleri için vazgeçilmez bir referans olmuştur.

5.4. Belâgat İlmi

Arapçanın edebi yönünü inceleyen ve kelâmın muktezâ-i hâle uygunluğu olarak tarif edilen belâgat,¹⁸¹ kıraatler arasında yapılan tercihlerde kullanılan bir ilim dalıdır. Belâgat temelli seçimler, genellikle “daha belîğ” veya “daha fasih” olduğu gerekçesiyle yapılmaktadır.

Örneğin, İbn Hâleveyh, Bakara Suresi’nin 2/280. ayetindeki مَيْسَرَةً kelimesinde sîn (س) harfinin kesre ve fethasıyla okunduğunu söyledikten sonra bunun iki farklı lûgat olduğunu, daha fasih ve meşhur olanın ise fetha olduğunu söyler.¹⁸² Yine aynı eserin Âl-i İmrân Suresi’nin 3/79. ayetinde, تَعْلَمُونَ الْكِتَابِ ifadesindeki fiilin şeddeli olarak tef’îl bâbından ve şeddesiz olarak sülâsi mücerred bâbtan olmak suretiyle iki vecihle okunduğunu söyledikten sonra şeddeli okuyanların huccetiyle ilgili olarak bu okuyuşun “daha belîğ” ve “daha övgü içeren” bir anlama sahip olduğunu ifade eder.¹⁸³

Bununla birlikte kıraat tercihlerinde belîğ olma ölçüsünün yöreye ve şahsa göre değişkenlik gösteren sübjektif bir yapıya sahip olduğu da söylenmektedir.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Ebû Ali el-Fârisî, **Huccet**, II, s. 928-929.

¹⁸¹ Sa‘duddîn Taftazânî, **Muhtasaru’l-Meânî**, tah. Muhammed Osmân, Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire, 2009, s. 14.

¹⁸² İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 103.

¹⁸³ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 112.

¹⁸⁴ Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı**, s. 407.

5.5. Arap Dilinin Lehçeleri

Kıraatlerin lehçelerle temellendirildiği alanlar genellikle imâle, idğâm, feth vb. usûle dair farklılıkların olduğu yerlerdir. Nitekim kıraatlerin bu türü çoğunlukla lehçe farklılıklarına dayanmaktadır.¹⁸⁵ Bununla birlikte ferşî okumalarda da lehçeye dayanan kıraat farklılıkları olabilmektedir. Bazen okuyuşların hangi lehçeye ait olduğu açıkça belirtilmiş bazen de “bu okuyuşlar birer lûgat/lehçedir” denilerek her birinin fasih kullanım olduğuna dikkat çekilmiştir.

Örneğin, usûl konularından olan sakin hemzenin tahfif ile okunuşuna gerekçe olarak “hicaz ehlinin lûgati” olması gösterilmiştir.¹⁸⁶ Ferş-i hurûf türü farklılıklardan olan ¹⁸⁷القِسْطَاس kelimesindeki kâf (ق) harfinin damme (ُ) ve kesre (ِ) ile okunuşlarıyla ilgili olarak, herbirinin fasih kullanım olduğu, bununla birlikte dammenin hicaz lûgati olması hasebiyle daha çok tercih edildiği söylenmiştir.¹⁸⁸

Her bir lehçenin kendi ehline kolay gelmesi en doğal olandır. Dolayısıyla lehçelerden kaynaklanan farklı okuyuşların temelinde kolaylık unsuru yatmaktadır. Bilindiği gibi yedi harf hadisindeki ruhsatın illetinin de kolaylık olduğu ilgili rivayetlerin çeşitli varyantlarında açıkça geçmektedir. Huccet kitaplarında yoğun bir şekilde rastladığımız fonetik gerekçelere dayandırılan okuyuşların ortak hucceti lehçe olmaktadır. Örneğin, دال lafzındaki dâl (د) harfinin cîm (ج) harfine idğamı için zikredilen “aralarındaki yakınlık”, “ağız harfî oluşu”, “her birinin cehr ve şiddet sıfatlarını taşımaları”¹⁸⁹ huccetleri, aslında idğam ile okuyan lehçe ehline bu okuyuşun hangi sâiklerle kolay geldiğinin izahıdır. Zira idğam ile okuyanlar bunu kolaylık için yapmaktadır.¹⁹⁰ Kabilelerin hızlı veya yavaş konuşmaları gibi

¹⁸⁵ İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur’ân Tefsirindeki Yeri**, İFAV, İstanbul, 2013, s. 125.

¹⁸⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 158.

¹⁸⁷ İsrâ, 17/35; Şuarâ, 26/186.

¹⁸⁸ İbn Hâleveyh, **İ’râbü’l-Kırâât**, 373. Bu kelimenin aslının Rumca olduğu ve yabancı dillerden Arapçaya geçen bu gibi kelimelerin telaffuzunda genişlik olduğu söylenmektedir. Bkz. İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 217. Asım Kıraati’nin Hafs rivayetinde kesre, Ebûbekir rivayetinde ise damme kıraatiyle okunmuştur. Bkz. Abdüllatif el-Hatîb, **Mu’cem**, V, s. 59.

¹⁸⁹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 209.

¹⁹⁰ Abduh er-Râcihi, **el-Lehecâtü’l-Arabiyye fi’l-Kırââtü’l-Kur’âniyye**, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, İskenderiye, 1997, s. 126. Ayrıca vakfedilen hemzede tahfif yapanların bunu kolaylık için yaptığını dair bkz. Mekkî, **Keşf**, I, s. 171.

dillerindeki karakteristik özellikleri de bunu etkileyen faktörler arasında zikredilmektedir.¹⁹¹

5.6. Hadis

Bir kıraat imamının okuyuşunu hadis ile huccetlendirmesi iki şekilde olabilir: Birincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilgili ayeti öyle okuduğuna dair bir rivayetin zikredilmesi, diğeri ise ayetteki kelimenin hadiste de o şekilde geçtiğinin ifade edilmesidir.

Örneğin, Bakara Suresi'nin 2/125. ayetinde geçen **وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى** cümlesindeki **واتخذوا** kelimesinin, **خ** harfinin kesresi ile okunuşuyla ilgili olarak şu rivayet zikredilmiştir: “Nebî aleyhisselâm Makâm-ı İbrâhim'e geldi. Hz. Ömer ona yetişerek: ‘Ey Allah'ın Rasûlü! Bu makam Allah'ın ‘namazgâh edinin’ diye emrettiği babanız İbrahim'in makamı mıdır?’ diye sordu. Nebî aleyhisselâm: ‘Evet. Bu, Allah'ın namazgâh edinin diye emrettiği babamız İbrâhim'in makamıdır’ dedi. Hadisin râvilerinden Mâlik'e: ‘Rasûlullah (s.a.v.) böyle kesre ile mi okudu?’ diye sorulunca ‘evet’ cevabını verdi.”¹⁹²

Birinci nevi ile ilgili müstakil eserler de bulunmaktadır. Kıraat imamlarından Dûrî'nin (ö. 248/862 [?]) “*Kırâatü'n-Nebî*” isimli eseri bunlardan biridir. Son yıllarda yapılmış bir çalışma olan Ahmed el-Ma‘asrâvî'nin “*el-Kırââtü'l-Vâridetü fi's-Sünne*” isimli eserini burada zikredebiliriz. İlgili kitabın 2006 yılındaki baskısına Dûrî'nin eseri de ilave edilmiştir.¹⁹³

Hadisle ihticâcın ikinci şekline örnek olarak Nisâ Suresi'nin 4/94. ayetindeki **أَلَا إِنَّ التَّبِينَ مِنَ اللَّهِ** kıraatini zikredebiliriz. Bu şekilde okuyanlar Hz. Peygamber'in **والعجلة من الشيطان فتبينوا!** hadisindeki aynı lafzı delil olarak kullanmıştır.¹⁹⁴

¹⁹¹ Abduh er-Râcîhî, **el-Lehecâtü'l-Arabiyye**, s. 127.

¹⁹² Mekki, **Keşf**, I, s. 105.

¹⁹³ Ahmed İsâ el-Ma‘asrâvî, **el-Kırââtü'l-Vâridetü fi's-Sünne**, Dâru's-Selâm, Kahire, 2006.

¹⁹⁴ İbn Zencele, **Huccet**, s. 209.

5.7. Tefsir

Kur'an tefsiriyle temayüz etmiş sahabe ve tabiinin görüşleri de kıraatlerde huccet olarak kullanılmıştır. Âl-i İmrân Suresi'nin 3/161. ayetinde geçen وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ cümlesindeki يغل fiilinin malum sığayla okunmasının gerekçesi olarak, İbn Abbâs'ın meçhul sığayla okuyuşun nefyi sadedinde söylediği şu sözü zikredilmiştir: “Allah (c.c.), ‘...Peygamberleri öldürürler...’¹⁹⁵ buyuruyorken nasıl olur da bir Peygamberin aldanmayacağını söyleriz.” Buna karşılık malum sığayla okuyuşun delili olarak Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen ve ayetin iniş sebebinin belirten nakil zikredilmiştir. Söz konusu rivayete göre, ayet Bedir günü Hz. Peygamber'i (s.a.v.) aldatan insanlar hakkında inmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca tabiinin meşhur müfessirlerinden Katâde'nin (ö. 117/735), “Bir peygamberi, yanındaki iman etmiş ashabının aldatması olmaz.” şeklinde yaptığı tefsir de malum sığayla okuyuşa getirilen diğer bir huccettir.¹⁹⁷

Öyle anlaşıyor ki tefsir bağlamında yapılan huccetlendirmeyi de tefsir ilminin kendisi gibi dirayet ve rivayet yönünden ikiye ayırmak mümkündür. Nitekim sebab-i nüzûl, ilgili okuyuşu rivayet yönünden desteklerken ayetten anlaşılan mana ise bir düşüncenin yani dirayetin ürünüdür.

5.8. Arapların Kullanımları

Gerek şiir gerekse Arapların günlük konuşmalarındaki fasih tabirlerin ve deyimlerin kıraat seçiminde etkisi olmuştur. Örneğin, Meryem Suresi'nin 19/23. ayetindeki وَكُنْتُ نَسِيًّا مَنْسِيًّا cümlesinde geçen نسيا kelimesi nûn (ن) harfinin fethasıyla okunduğu gibi kesresiyle de okunmuştur. Fetha okuyanlar mastar manasını kastetmiş, kesre okuyanlar ise “atılıp unutulmuş” anlamında isim olduğunu söylemiştir. Buna delil olarak da, utangaç bir hanımın yere bakarak yürüyüşünü, kaybettiği bir şeyi aramasına benzeten şu şiiri getirmişlerdir:

¹⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/112.

¹⁹⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 405.

¹⁹⁷ İbn Zencele, **Huccet**, s. 180.

كَأَنَّ فِي الْأَرْضِ نَسِيًّا تَقْصُصُهُ إِذَا مَا غَدَتْ وَإِنْ تُحَدِّثُكَ تَبَلَّتْ¹⁹⁸

Şiir dışı kullanıma örnek olarak, Âl-i İmrân Suresi'nin 3/176. ayetindeki وَلَا يُحْزِنُكَ fiilini if'âl bâbından damme ile وَلَا يُحْزِنُكَ şeklinde okuyan İmâm Nafi'in kıraati için, Arapların هَذَا أَمْرٌ مُحْزِنٌ şeklindeki kullanımının huccet olarak alınmasını¹⁹⁹ zikredebiliriz.

¹⁹⁸ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 237; Diğer örnekler için bkz., İbn Zencele, **Huccet**, s. 281; Mekkî, **Keşf**, II, s. 434. Şiirin tercümesi: “Yürürken sanki yerde kaybettiği bir şeyi arıyor; seninle konuşursa tasdik ediyor.”

¹⁹⁹ İbn Zencele, **Huccet**, s. 181; Diğer örnekler için bkz., Ebû Ali el-Fârisî, **Huccet**, II, s. 1009; İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, s. 123.

**İKİNCİ BÖLÜM: BAZI USÛL MESELELERİNDEKİ
OKUYUŞLARIN HUC CET KİTAPLARI BAĞLAMINDA
İNCELENMESİ**

TANIM VE KAPSAM

Bilindiği gibi kıraate dair eser kaleme alan âlimler kıraat ilminin meselelerini “usûl” ve “ferş-i hurûf” olmak üzere iki ana kısma ayırmıştır. Bu bölümde kıraat ilminde usûl olarak bilinen bahislerin huccet kitaplarında nasıl işlendiği bazı örnekler üzerinden gösterilecek ve eserler arasında mukayese yapılmaya çalışılacaktır.

Kıraat ilminde usûl, “Belirtilen şartları taşıyan cüzî meselelerde geçerli olan genel kurallardır.”²⁰⁰ şeklinde tarif edilebilir. Bu tarife göre, usûl olarak belirlenen bir okuyuş kıraat kitaplarında geçip herhangi bir kayıt zikredilmediğinde ilgili kuralın/okuyuşun orada geçerli olduğu anlaşılır. Fakat bazen bir kıraat imamının az da olsa kendi kaidesinin dışına çıktığı görülür.

Kıraat kitaplarında sayısı otuz yediye ulaşan²⁰¹ başlıklar altında işlenen bu kaideler, bazı huccet kitaplarında aynı metotla ele alınmış ve gerekçeleri zikredilmiştir. Yine bu kaideler bazı eserlerin içinde dağınık halde bulunurken bazılarında ise hiç ele alınmamıştır.

Başlıca usûl konuları şunlardır: Sâkin nûn ve tenvinle ilgili hükümler, med konuları, vakf ve ibtidâ, hemze bahisleri, râ (ﺭ) ve lâm (ﻝ) gibi bazı harflerin ince ve kalın okunduğu yerler (terkik-tefhim), idğam, isti‘âze, besmele, imale ve feth.

Bu çalışmada, ihticac bağlamında söz konusu usul farklılıklarının hepsine yer verilmeyecektir. Bunların içinden örnek olarak sadece isti‘âze, besmele, iki hemzenin bir araya gelmesi ve imâle konularını ihticâc faaliyeti içerisinde nasıl ele alındıklarını göstermek üzere burada zikretmek istiyoruz.

²⁰⁰ Şihâbüddîn Ebûbekr Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî, **Şerhu Tayyibeti'n-Neşr**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 167; Abdurrahman b. İsmâil b. İbrâhim Ebû Şâme el-Makdisî, **İbrâzü'l-Meânî min Hirzi'l-Emânî**, tah. İbrâhim Atve Avad, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 317; Muhammed Kudât, **Mukaddimâtün fi İlmi'l-Kırâât**, Dâru Ammâr, Ürdün, 2001, s. 77.

²⁰¹ Ali Osman Yüksel, “İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetu'n-Neşr'i ve Özellikleri”, **MÜİFD**, No: 7-10, 1989-1992, s. 276.

1. İSTİ'ÂZE

On kıraat imamı, Kur'an tilavetine başlamadan, besmelenin öncesinde, "isti'âze" kelimesiyle ifade edilen ve أعوذ بالله من الشيطان الرجيم lafzına delalet eden lafzın okunması konusunda ittifak etmiştir.²⁰² Bunun nedeni "*Kuran okuyacağın zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın!*"²⁰³ meâlindeki ayettir. Nâfi'den isti'âzeyi terk ettiğine dair gelen bir rivayet varsa da bu, içinden sessiz bir biçimde okuduğu şeklinde yorumlanmıştır.²⁰⁴

1.1. Sesli ya da Sessiz Okunması

İmam Hamze'den sessiz okunması gerektiğine dair bir rivayet ve yukarıda zikrettiğimiz İmam Nâfi'in terk ettiği fakat sessiz okuduğu şeklinde yorumlanan rivayet dışında kıraat âlimlerinin çoğunluğu isti'âzenin sesli okunması görüşündedir.²⁰⁵

İsti'âzeyi işiten kimsenin, onun Kur'an'dan bir ayet olduğu yanlışlığına düşmemesi için sessiz; besmelenin ise ayet olduğunu göstermek için sesli okunacağını söylenler de olmuştur. Ayrıca isti'âzenin bir dua olmasından hareketle, "*Rabbimize gönülden ve gizlice yalvarın*"²⁰⁶ ayetinin gereğince sessiz okunduğu ifade edilmektedir.²⁰⁷

Sesli okuyanlar isti'âzenin Kur'an'dan olmadığı konusunun insanlar tarafından artık iyice bilindiğini söyleyerek yukarıdaki görüşe cevap vermektedir. Nitekim isti'âze ve besmelede; Kur'an okumayı başlatmak, dua ve teberrük gayeleri vardır. Ayrıca Nâfi'den gelen görüşlerden meşhur olanın, hem isti'âze hem

²⁰² Ebu'l-İzz Muhammed b. el-Huseyn b. Bendâr el-Kalânîsî, **el-Kifâyetü'l-Kübrâ fi'l-Kırââtî'l-Aşr**, Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, Tanta, 2003, s. 101.

²⁰³ Nahl, 16/98

²⁰⁴ Mekkî, **Keşf**, I, s. 105-106.

²⁰⁵ Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, s. 8-9; Abdulvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, **el-Miftâh fi İhtilâfî'l-Karaeti's-Seb'a**, tah. Hâtim Dâmin, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 2006, s. 29; Mekkî, **Keşf**, I, s. 105; Kamhâvî, **Talâî'u'l-Beşer**, s. 4.

²⁰⁶ A'râf, 7/55.

²⁰⁷ Mekkî, **Keşf**, I, s. 105; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, s. 9; Kamhâvî, **Talâî'**, s. 4.

besmeleyi açıktan okumak olduğu söylenmiştir.²⁰⁸ Yine sesli okumanın, mecliste dinleyenlerin bulunmasıyla kayıtlı olduğu, bu şekilde tilavet öncesinde dinleyenleri uyararak susmalarının sağlanacağı ve böylelikle okunan Kur'an'dan bir şey kaçırmamalarının temin edileceği ifade edilmiştir.²⁰⁹

1.2. İsti'âzenin Hükümü

Huccet kitaplarında isti'âze ile ilgili ayette geçen emrin farz veya vacip anlamında değil, nedb ve irşad anlamlarında olduğu belirtilmiş, delil olarak da Kur'an-ı Kerîm'de bu manalarda kullanıldığı söylenen diğer ilgili ayetler zikredilmiştir.²¹⁰

Fıkıh kitaplarında ise namazdaki kıraatin öncesinde isti'âzenin hükmü tartışılmıştır. Zâhirîlerin önde gelen isimlerinden İbn Hazm (ö. 456/1064), isti'âzenin farz veya vacip olmadığı yönündeki görüşlerin hatalı olduğunu savunmuş ve emri asıl manasından çıkaracak bir delil bulunmadığını söylemiştir.²¹¹ Cumhur ise sünnet olduğu konusunda selefın icmaina dayanmaktadır.²¹² Ayrıca Hz. Aişe'nin naklettiği bir rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namaz kılışı şu şekilde tarif edilmiştir: "Allah'ın elçisi sallallahu aleyhi ve sellem, namazını tekbir, kıraat ve âlemlerin *Rabbine* hamd (Fâtiha) ile başlatırdı."²¹³ Görüldüğü üzere sıralamada isti'âze terk edilmiştir.

²⁰⁸ Mekkî, **Keşf**, I, s. 106.

²⁰⁹ Kamhâvî, **Talâî**, s. 4.

²¹⁰ Mekkî, **Keşf**, I, s. 104; Kamhâvî, **Talâî**, s. 4. Örnek olarak bkz. Mâide, 5/2; Cuma, 62/10; Nur, 24/32; Nisa, 4/3.

²¹¹ İbn Hazm, **el-Muhallâ**, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatü'n-Nahda, Mısır, h. 1347, C: III, s. 247.

²¹² İbn Nüceym, **Bahru'r-Râik**, 9 c., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013, C: I, s. 542; Heyet, "İstiâze", **el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye**, Vezâratü'l-Evkâf ve Ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 2012, c. IV, s. 6.

²¹³ Müslim, "Salât" 46.

1.3. İsti‘âzenin Vakti

İsti‘âzeyi emreden ayetteki fâ (ف) harfinde asıl olan mananın “ta‘kibiyye” olması sebebiyle ilk bakışta anlaşılan manaya göre tilavetten sonra isti‘âze söylenmesi gerektiğine dair bir itiraza şu ayetlerle cevap verilmiştir:

*“Nice kasabaları helâk edip yok etmişizdir ki azabımız onlara geceleyin veya öğle sıcağında dinlenirlerken onlara gelivermiştir.”*²¹⁴

*“Ey iman edenler! Namaza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başınızı mesh edin ve ayaklarınızı topuklara kadar (yıkayın)...”*²¹⁵

Birinci ayette, görünüşte azabın helâktan sonra geldiği anlaşılsa da kastedilen mana “helâk etmeyi istediğimizde” şeklindedir. Yine abdest ayetine “namaza kalkmayı istediğinizde” manası verilmektedir. İsti‘âze ayeti de aynı şekilde “Kur’an okumak istediğinizde...” anlamındadır.²¹⁶

Zahiri manadan hareketle Kur’an okuduktan sonra isti‘âze söylenmesi gerektiği iddiası, ayetteki emrin maksatlarına hizmet etmeyecektir. Bunların başında, tilavet anında okunan ayetlerin anlamını düşünmeye mani olacak vesveselerden sığınma maksadı gelmektedir. Şüphesiz bu sığınma tilâvetten önce olmalıdır. Sonrasında söylenecek bir sığınma talebinin bunu temin etmesi imkânsızdır. İmam Hamze’den böyle bir uygulama nakledilmişse de kabul görmemiştir.²¹⁷

1.4. Lafızları

İsti‘âzenin lafzı konusunda meşhur kıraat imamlarının ittifakı olduğunu söylemiştik. Bununla ilgili olarak ²¹⁸ قل أعوذ برب الفلق ayetinin lafzı delil gösterilmiştir. Fakat bunun üzerine ilavede bulunulabileceğini söyleyenler olduğu gibi²¹⁹ bu görüşü benimsemeyenler de mevcuttur.²²⁰ Yine bir Kur’an okuyucusunun tilavete

²¹⁴ A‘râf 7/4.

²¹⁵ Mâide 5/6.

²¹⁶ Mekki, **Keşf**, I, s. 104; Kamhâvî, **Talâî**, s. 4.

²¹⁷ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 222.

²¹⁸ Felak 113/1.

²¹⁹ Kamhâvî, **Talâî**, s. 4.

²²⁰ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 221.

başlamadan önce isti‘âze için kullanacağı en hayırlı sığınan ittifak edilen bu sığa (أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) olduğu ifade edilmektedir.²²¹ İlave yapılmayacağı görüşünde olanlar delil olarak şu rivayeti kullanmışlardır:

“Müslim b. Yesâr, Übeyy b. Ka‘b’a okurken أعوذ بالله السميع العليم dediğini söyledikten sonra Übeyy kendisine şöyle dediğini nakletmiştir: Yavrum! Bunu kimden aldın (öğrendin)? Allah’ın emrettiği gibi أعوذ بالله مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ desene!”²²²

2. BESMELE

Besmele kelimesiyle ifade edilen بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ lafzının, Fâtiha Sûresi’nin başında okunması ve Tevbe Suresi’nin başında terk edilmesi hususunda kıraat imamları ittifak halindedir. İhtilaf ise bu iki yer dışında besmelenin okunup okunmayacağı noktasındadır.²²³

Besmele konusundaki bir diğer ihtilaf ise onun Fatiha’dan veya diğer surelerden bir ayet olup olmaması meselesindedir. Fakat bu konu kıraat ilminden ziyade Kur’an ilimleri ve fıkıh kitaplarında tartışıldığı için bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

2.1. İki Sure Arasını Besmeleyle Ayıranların Gerekçeleri

Bu gruptakilerin başlıca delilleri, sure başlarındaki besmelelerin ayet olduğunu savunan âlimlerin delilleriyle aynıdır. Bunların yanında mushaf hattına tabi olmak, Allah’ın isimleriyle teberrük etmek gibi gerekçeler öne sürülmüş ve konuyla ilgili bazı rivayetler zikredilmiştir.²²⁴ Bu rivayetlerden Hz. Âişe’ye nisbet edilen “Mushafta ne varsa onu okuyun.” sözünün kaynağını bulamadık. Diğer bir rivayet ise

²²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Şurayh er-Ruaynî, **el-Kâfi fi’l-Kırââtî’s-Seb‘**, tah. Ahmed Mahmud Abdüssemî eş-Şafîi, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 35.

²²² İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 221; İbnü’l-Cezerî, **Neşr**, I, s. 544. (İmam Cezerî, eserinde istiâzenin bu şekilde geldiğine dair uzun müstensel rivayetler zikretmiş ve sayılamayacak kadar çok rivayetle bu kalıbın mütevatir olduğunu belirtmiştir.)

²²³ Ruaynî, **Kâfi**, s. 35.

²²⁴ Mekî, **Keşf**, I, s. 106; Kamhâvî, **Talâî**, s. 5.

şöyledir: “Rasûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, ‘Bismillahirrahmanirrahim’ inmedikçe bir surenin ayrımını (ya da bittiğini) bilmezdi.”²²⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib bu görüşü tercih ettiğini belirtmekte ve yukarıda zikredilen gerekçelere ilave olarak Haremeyn imamları ile İmam Âsım’ın bu konudaki icmâını ayrıca Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Übeyy b. K‘ab’a her surenin başında besmeleyi emrettiği rivayetini zikretmektedir.²²⁶

2.2. İki Sure Arasında Besmele Okumayanların Gerekçeleri

Tıpkı besmeleyi okuyanlar gibi okumayanlar da onun Kur’an’dan ayet olup olmasını esas almışlar ve bu konuda ayet olmadığını söyleyen âlimlerin gerekçelerini öne sürmüşlerdir. Böyle yaparak dinleyenlerin besmeleyi ayet sanmamasını hedeflemişlerdir. Ayrıca bir surenin diğer sureye besmelesiz olarak bağlanmasının faydasıyla ilgili olarak, ilk surenin son kelimesinin irab ve bina durumunun ayrıca ikinci surenin başında hemze varsa bu hemzenin vasıl veya kat‘ türünde olup olmadığının anlaşılmasını sağladığı ifade edilmiştir.²²⁷

Bu grup içerisinde besmeleyi okumamakla birlikte iki sure arasında sekte yapanlar da bulunmaktadır. Bunların gerekçesi ise okunan surenin bittiğini ve diğerine geçildiğini belirtmektir.²²⁸

Gerek vasıl²²⁹ gerekse sekte²³⁰ ile geçiş yapanlar hakkında dört sure²³¹ geçişinde özel bir durum söz konusu olmaktadır. Diğer sure aralarında besmele ve sekte olmaksızın vasıl yapanlar buralarda sekteyle, diğer yerlerde sekte yapanlar ise besmeleyle diğer sureye geçiş yapmaktadırlar. Buralar, Müddessir’den Kıyâme, İnfitâr’dan Mutaffifîn, Fecr’den Beled ve Asr’dan Hümeze surelerine yapılan

²²⁵ Ebû Dâvûd, “Salat” 127.

²²⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 112.

²²⁷ Kamhâvî, **Talâî**, s. 5.

²²⁸ Mekkî, **Keşf**, I, s. 108; Kamhâvî, **Talâî**, s. 6.

²²⁹ Vasl: Kıraat ilminde “ayırma dan okumak” demektir. Bkz. Tehânevî, **Keşşâf**, IV, s. 356.

²³⁰ Sekte: Kıraat ilminde “nefes almadan bir müddet sesi kesmek” anlamındadır. Bkz. Tehânevî, **Keşşâf**, II, s. 324.

²³¹ Bu surelere “el-Erba‘u’z-Züher” de denmiştir ki bu ifade Kıyâme, Mutaffifîn, Beled ve Hümeze Sûreleri’ne işaret etmektedir. Bkz. İbrahim b. Saîd ed-Devserî, **Muhtasaru’l-İbârât li Mu‘cemi Mustalahâtî’l-Kırâât**, Dâru’l-Hadâra, Riyad, 1429/2008, s. 20.

geçişlerdir. Böyle yapılmasının sebebi ise birinci surenin son kelimesiyle ikinci surenin ilk kelimesi arasındaki mana uyumsuzluğunun getireceği çirkinliği ortadan kaldırmaktır.²³² Bu uygulamaya delil olarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), yanında konuşma yapan birisinin uygun olmayan bir kelimedede durmasına karşılık ona "sen ne kötü bir konuşmacıymışsın"²³³ buyurması gösterilmiştir.²³⁴

3. HEMZENİN TAHFİF VE TAHKİKİ

Hemzenin nutkunda/telaffuzunda iki şey söz konusudur; tahkik ve tahfif. Bunlardan asıl olan tahkiktir. Tahkik, harfin okuyuşta mahreç ve sıfatlarının tam olarak verilmesi demektir.²³⁵ Tahfif ise hafifletme demek olup kıraat ve sarf ilimlerinde, hemzeyi başka bir harfe çevirerek yahut hazfederek ya da sakın kılarak değiştirmek anlamında kullanılmaktadır.²³⁶

Hemze, mahreci olan boğazın başlangıç yerinin (aksa'l-halk) uzaklığı ve en kuvvetli sıfatlardan cehr ve şiddete sahip olması sebebiyle en zor harflerden biri kabul edilmektedir.²³⁷ Bunun yanı sıra Araplar, hemzenin kelâmda çok oluşu²³⁸ ve tahfif edildiğinde manaya tesir etmemesi²³⁹ gibi gerekçelerle hemzenin telaffuzunda hafifletmeye gitmeyi güzel görmüşlerdir.²⁴⁰ Hemzedeki bu farklı uygulamalar, bazen hemzenin tahkik edilmesi/mahrecinden çıkartılması, bazen tahfif edilmesi, bazen harekesinin makabline nakledilmesi, bazen kendisinden başka uygun bir harfe ibdâl edilmesi ve bazen de hazf edilmesiyle olur.²⁴¹

²³² Örneğin, Müddessir Suresi'nin son ayetinin son kısmında yer alan أهل المغفرة kelimesinin, Kıyame Suresi'nin başında yer alan ٱ edatına birleştirilmesi dikkate alındığında ne gibi olumsuz bir anlam ortaya çıkacağı daha iyi anlaşılmış olacaktır.

²³³ Müslim, "Cuma" 14; Ebû Dâvûd, "Salât" 231; Nesâî, "Nikâh" 40.

²³⁴ Mehdevî, Şerhu'l-Hidâye, s. 14; Mekkî, Keşf, I, s. 109; Kamhâvî, Talâî, s. 5-6.

²³⁵ Nirbânî, el-Cevânibü's-Savtiyye, s. 148; Tehânevî, Keşşâf, I, s. 460.

²³⁶ Tehânevî, Keşşâf, II, s. 55; Ayrıca bkz. Tehânevî, Keşşâf, II, s. 410.

²³⁷ Muhammed Sâlim Muhaysin, el-Muğnî fî Tevcihi Kırââtî'l-Aşri'l-Mütevâtira, Dâru'l-Cil, Kâhire, 1988, C: I, s. 106; Mekkî, Keşf, I, s. 151.

²³⁸ Mehdevî, Şerhu'l-Hidâye, s. 251.

²³⁹ İbn Hâleveyh, Huccet, s. 64.

²⁴⁰ İbn Ebî Meryem, Mûdah, I, s. 185; Nirbânî, el-Cevânibü's-Savtiyye, s. 150.

²⁴¹ Mekkî, Keşf, I, s. 151-152.

Kur'an kıraatında yapılan hemze tahfifleri, hüküm bakımından vacip ve caiz olmak üzere ikiye ayrılır; Vacip olanlar, iki hemzenin bir araya gelip birincisinin harekeli, ikincisinin sakin olduğu yerlerdir. Örneğin, aslı اَمَّن olan fiilde, ikinci hemze tahfif edilmiş ve elife ibdal edilerek آمَن şeklinde okunmuştur. Bu türden olan tahfifte kıraat imamlarının ittifakı vardır. Diğer yerlerde ise ihtilaf bulunmaktadır.²⁴²

Bazı kıraat imamları, hemzenin bulunduğu kelimeye vakfedilmiş/durulmuş olması, hemzenin fâu'l-fiil konumunda olması gibi bir takım şartlara bağlı olarak tahfif yapmaktadır.²⁴³

Biz burada hemze bahsi içerisinde huccetlere örnek olması için iki hemzenin bir araya geldiği yerlere değinmek istiyoruz. İki hemzenin bir araya gelmesi ya aynı kelimeye ya da ayrı kelimelerde söz konusudur.

3.1. Aynı Kelimeye Yan Yana Gelen Hemzeler

Hemzenin, tek başına olduğu zamanlarda dahi telaffuzundaki zorluğun gerekçe gösterilip tahfifine gidilmesi göz önünde bulundurulduğunda iki hemzenin yan yana gelmesi halindeki tahfifinde evleviyet söz konusudur. Nitekim Hicaz ehlinin bir lûgati de böyledir.²⁴⁴

Kur'an-ı Kerîm'de iki hemzenin aynı kelimeye yan yana gelmesi üç şekilde olmaktadır:

İkisinin de meftuh olması: ²⁴⁵أَنْذَرْتَهُمْ ve ²⁴⁶أَنْتَ vb.

Birincisinin meftuh, ikincisinin madmûm olması: ²⁴⁷أُولَئِكَ، ²⁴⁸أُنْزِلَ، ²⁴⁹أُوتِيتُمْ vb.

Birincisinin meftuh, ikincinin meksûr olması: ²⁵⁰أَنْتُمْ، ²⁵¹أُتِمَّتْ vb.

²⁴² Mekkî, **Keşf**, I, s. 150.

²⁴³ Abdülfettah Pâlvî, **Zübdetü'l-İrfân**, Âsitâne, İstanbul, 1312 h., s. 11.

²⁴⁴ Kamhâvî, **Talâî**, s. 8.

²⁴⁵ Bakara, 2/6; Yâsin, 36/10.

²⁴⁶ Mâide, 5/116; Enbiya, 21/62.

²⁴⁷ Kamer, 54/25

²⁴⁸ Sâd, 38/8.

²⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/15.

Bu vecihlerden “her ikisi meftuh” olan hakkında zikredilen huccetleri Bakara Suresi’nin 2/6. ayetinde **أَنذَرْتَهُمْ** örneği üzerinden zikretmek istiyoruz.

3.1.1. Her İki Hemzeyi Tahkikle Okuyanların Huccetleri (**أَنذَرْتَهُمْ**)

Öncelikle belirtmek gerekir ki tahkik ve tahfiften her biri fasih Arapçadır.²⁵² Nitekim tahkik okuyuşunun Temîm Kabilesi’nin lûgati olduğu, Hicazlıların ise kolaylık için iki hemzeyi bir araya toplamayıp tahfifî tercih ettiği bilinmektedir.²⁵³ Bununla birlikte tahkiki tercih edenlerin hemen hepsi bunun “asıl” olduğunu belirtmişlerdir.²⁵⁴ Dolayısıyla kelimenin aslının böyle olması tahkik okuyuşunun birinci hucceti sayılabilir. Zira hemzelerden biri istifhâm diğeri kat‘ hemzesi olup her ikisi de manaya katkısı olan hemzelerdir.²⁵⁵

Bir diğer huccet, iki hemzeden birincisinin tesviye manasında kullanılan istifham hemzesi olmasıdır.²⁵⁶ Kelimeye sonradan eklenmiş olması sebebiyle bu hemze ayrı kelime gibi görülmüştür. Ayrıca bu gibi yerlerde genellikle ikinci hemzenin ardından sakın bir harf gelir. Tahfif edilmesi halinde -özellikle ikinci hemzeyi elife ibdâl edenlerde- iki sakının bir araya gelmesi gibi bir durum söz konusudur. Bundan kaçınmak için tahkik ile okunur. Bazılarına göre tahfif yapılsa dahi kelime yine tahkikli okunduğu vezinle okunmuş olacaktır. Bu yüzden hemzeyi tahfif etmekle, gerekçe olarak gösterilen zorluk ortadan kalkmış sayılmaz.²⁵⁷

İbn Zencele, hemzenin diğer harflerden farkı olmadığını, zira **أَتَمَدُونَن**²⁵⁸ ve **لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ**²⁵⁹ gibi kelimelerde olduğu gibi bir araya gelen aynı harflerin asıl şekliyle

²⁵⁰ En‘âm, 6/19; Neml, 27/55 vd.

²⁵¹ Tevbe, 9/12; Enbiya, 21/73 vd.

²⁵² Ezherî, **Meânî**, I, s. 130; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66.

²⁵³ Ebû Hayyân el-Endelûsî, **Tefsîru Bahrî’l-Muhît**, tah. Adil Ahmed-Ali Muhammed, , Beyrut, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993, C: I, s. 175.

²⁵⁴ İbn Zencele, **Huccet**, s. 86; Mekkî, **Keşf** I, s. 152; Kamhâvî, **Talâî**, s. 8; Ezherî, **Meânî**, I, s. 130; Nîrbânî, el-Cevâhibü’s-Savtiyye, s. 148; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 185; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66.

²⁵⁵ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66.

²⁵⁶ İbn Hâleveyh, **İ‘rabü’l-Kirââtis’Seb‘**, I, s. 130.

²⁵⁷ Mekkî, **Keşf**, I, s. 152.

²⁵⁸ Neml, 27/36.

²⁵⁹ Bakara, 2/219.

okunabileceğini söylemiştir.²⁶⁰ Mehdevî ise bu gerekçenin bir adım ötesinde; أن تقع²⁶¹ örneğinde olduğu gibi boğaz harflerinin bir araya gelebildiğini, dolayısıyla bir boğaz harfi olan hemzede de bunun mümkün olduğunu ifade etmiştir.²⁶²

Arapların bazı kullanımları burada hüccete konu olmaktadır. Örneğin fiillerde hemzeyi şeddeli okumaları, iki hemzenin bir araya gelebileceğine delil olur. رأس ve سأل kelimelerinin hemzeleri buna örnektir. Yine Arapların hemzeyi başka harfe, başka harfi de hemzeye çevirdikleri görülür. Nitekim هراق fiilini أراق olarak okurlar. Öyle ise hemze diğer harflerden farklı değildir. Diğer harflerde caiz olan bir araya gelme, hemzeler için de caiz olmalıdır.²⁶³

Bunların yanında bir de tahfifli okumayı Hicaz ehline nisbet edenlere itiraz olarak aksini gösteren haberlerin bulunduğu ifade edilmiştir. İşin aslı tahfifin belli bir bölgeye mahsus olmadığı, şekilleri ve dereceleri farklı da olsa birçok Arap bölgesinde dağınık bir halde olduğudur. Hatta tahkikli okumaların çölde yaşayan Arapların, tahfifin ise şehirli Arapların gündelik konuşmalarına dayandığı ifade edilmiştir.²⁶⁴

Görüldüğü üzere son iki huccet tahfif yapanların gerekçelerine itiraz, diğerleri ise tahkik okuyuşunun gerekçeleri mahiyetindedir.

3.1.2. «أَنْذَرْتَهُمْ» Okuyuşu

İki hemzeyi de tahkikli okumakla beraber hemzelerin arasına bir “elif” harfi getirerek medli (tabii med) olarak أَنْذَرْتَهُمْ şeklinde okuyanlar, bunu iki hemzenin bir araya gelmesini engellemek için yapmaktadırlar.²⁶⁵ Bu görüşe şahit olarak şu şiir zikredilmiştir:

تَطَالَّتْ فَاسْتَشْرِفْتَهُ فَعَرَفْتَهُ

²⁶⁰ İbn Zencele, **Huccet**, s. 86.

²⁶¹ Hacc, 22/65.

²⁶² Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, I, s. 42.

²⁶³ Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, I, s. 43.

²⁶⁴ Muhaysin, **Muğnî**, s. 106-107.

²⁶⁵ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66; Ezherî, **Meânî**, I, s. 130.

فقلت له أنت زيد الأراقم²⁶⁶ (الأرانب)²⁶⁷

3.1.3. «أَنْذَرْتَهُمْ» Okuyuşu

Bir diğer okuyuş **أَنْذَرْتَهُمْ** şeklindedir. İbn Zencele bu şekilde okuyuşu tarif ederken “birbirinin aynı olan harflerin birbirinden uzaklaşarak bir arada bulunma durumlarının ortadan kalkması ve neticede okuyuşun hafiflemesi için istifham hemzesiyle ondan sonra gelen hemzenin arasına bir elif getirirsin. Kelimenin aslı **أَنْذَرْتَهُمْ** şeklindedir. Sonra da **أَنْذَرْتَهُمْ** şekline dönüşen kelimede (ikinci) hemzeyi telyîn edersin/yumuşatırsın.” demektedir.²⁶⁸ Netice itibarıyla bu okuyuşun gerekçesi de yukarıdaki gibi iki hemzenin bir araya gelmesine mani olmaktadır.²⁶⁹

3.1.4. Birinci Hemzenin Tahkik, İkinci Hemzenin Teshil ile Okunuşu

Birinci hemzeyi tahkik ile okuduktan sonra ikinci hemzeyi, hemze ile hemzenin harekesinin harfi arası bir okuyuşla (teshil)²⁷⁰ okuyanların gerekçeleri şöyle izah edilmiştir:

Tek başına olan hemzenin telaffuzunda zorluk olduğuna göre peş peşe geldiğinde bu ağırlık daha fazla olur. Ayrıca Arapların çoğu ve kıraat imamlarının hepsi ikinci hemzeyi en hafif hali olan sakın halinde dahi tahfif etmişlerdir.²⁷¹ Harekeli iken bu tahfife daha çok ihtiyaç vardır. Zira harekeli harf, sakinden kuvvetlidir.

²⁶⁶ İbn Hâleveyh, **İ'râbu'l-Kırâât**, s. 59.

²⁶⁷ Ezherî, **Meânî**, I, s. 130. Beytin tercümesi: “Uzanıp baktım ve gördüm; dedim ki: Tavşanların Zeyd'i sen misin?”

²⁶⁸ İbn Zencele, **Huccet**, s. 86.

²⁶⁹ İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, s. 60; Ezherî, **Meânî**, I, s. 130; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66; Kamhâvî, **Talâî**, s. 8.

²⁷⁰ Tehânevî, **Keşşâf**, II, s. 410. Hemze dammeli ise hemze-vâv arası, fethalı ise hemze-elif arası, kesreli ise hemze-yâ arası bir sesle okunur.

²⁷¹ İbn Zencele, **Huccet**, s. 86.

Araplardan ve kıraat imamlarından bazıları يؤخذ/يؤخذ ve يؤمن/يؤمن örneğinde olduğu gibi -sakin olsun harekeli olsun- tek başına olan hemzede tahfif yapmışlardır. Dolayısıyla peş peşe gelip tekrar eden hemzeler bu tahfife daha layıktır.²⁷²

3.1.5. Birinci Hemzenin Med, İkinci Hemzenin Teshil ile Okunması

İkinci hemzenin teshil ile okunmasının gerekçeleri bir üstteki başlık altında zikredilenlerle aynıdır. Birinci hemzenin med ile (uzatılarak) okunması ise şu şekilde açıklanmıştır: “Yalnız ikinci hemzenin tahfifiyle okunduğunda kelimenin vezni tahkikli okuyuşla aynı olmaktadır. Bu da telaffuzdaki söz konusu ağırlığın devam ettiğini gösterir. Dolayısıyla araya bir elif dâhil edilmiştir ki bu aynı zamanda iki hemzenin toplanmasına da mani olmaktadır.”²⁷³

3.1.6. Tek Hemze ile Okunması

Şâz kategorisinde olan ve İbn Muhaysın’a (ö. 123/741) ait olduğu söylenen²⁷⁴ bu okuyuş, yedi kıraatin huccetlerini açıklamak üzere ele alınmış kitaplar olan İbn Zencele’nin “*el-Hucce*” ve Mekkî b. Ebî Tâlib’in “*el-Keşf*” isimli eserlerinde zikredilmiştir. Mekkî, bu kıraatin sahibi olan imamın adını zikretmeksizin huccetini beyan etmiş, İbn Zencele ise söz konusu kıraatin İbn Kesîr’e ait olduğunu, ayrıca onun mezhebinin birinci hemzeyi tahkik, ikincisini tahfif etmek olduğunu söyledikten sonra herhangi bir huccet zikretmemiştir.²⁷⁵

Mekkî bu okuyuşla ilgili olarak istifham hemzesinin başka kelimeye ait bir hemze gibi görülüp hafzedilmesinin caiz olduğunu söylemiştir.²⁷⁶ Nitekim ileride zikredeceğimiz üzere farklı kelimelerde olup yan yana gelen iki hemzeden birinin hafziyle okunması vakidir.

²⁷² Mekkî, **Keşf**, I, s. 153.

²⁷³ Mekkî, **Keşf**, I, s. 153.

²⁷⁴ Dimyâtî, **İthâf**, s. 348.

²⁷⁵ İbn Zencele, **Huccet**, s. 86.

²⁷⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 151.

3.2. Farklı Kelimelerde Yan Yana Gelen Hemzeler

Bu şekilde gelen hemzelerin hareketleri ya aynı ya da farklı olur. Farklı olanlar altı şekilde gelebilir. Fakat Kur'an'da bunlardan beş tanesi mevcuttur. Bulunmayan vecih ise birinci hemzenin kesreli, ikinci hemzenin dammeli olduğu vecihtir.

3.2.1. Harekeleri Farklı Olanlar

Kur'an'da farklı kelimelere ait hemzelerin peşpeşe gelip hareketlerinin farklı olduğu beş halin örnekleri şöyledir:

Birincisi madmum, ikincisi meftuh: ²⁷⁷السفهاء ألا إنهم

Birincisi madmum, ikincisi meksur: ²⁷⁸الشهداء إذا

Birincisi meftuh, ikincisi meksur: ²⁷⁹أم كنتم شهداء إذ

Birincisi meftuh, ikincisi madmum: ²⁸⁰جاء أمة رسولها

Birincisi meksur, ikincisi meftuh: ²⁸¹من في السماء أن يخسف

Bu vecihlerde bazı kıraat imamları her iki hemzeyi tahkik; bazıları ise birinci hemzeyi tahkik, ikinciye hareketlerine meylettirmek suretiyle tahfif/teshil ile okumaktadırlar. Tahkik okuyanların hucceti, hemzeyi diğer harflerden farksız görüp mahreç ve sıfatlarında eksiltmeye gitmeden hakkını vermektir. Teskil ile okuyanların gerekçeleri ise her zaman olduğu gibi hemzenin telaffuzundaki ağırlık meselesi

²⁷⁷ Bakara 2/13.

²⁷⁸ Bakara 2/282.

²⁷⁹ Bakara 2/133.

²⁸⁰ Mü'minun 44/22.

²⁸¹ Mülk 16/67.

etrafında yoğunlaşmaktadır.²⁸² Bu görüştekilerin illetleri, أُنذَرْتَهُمْ için zikredilenlerle aynı olduğu da ifade edilmiştir.²⁸³

3.2.2. Harekeleri Aynı Olanlar

Farklı kelimelerde olup peş peşe gelen iki hemzenin harekelerinin aynı olduğu yerlerde ikisini de tahkikle okuyanlar için bilinen tahkik huccetleri burada da geçerlidir.²⁸⁴ Teshil ile okunan vecihler ise aşağıdaki başlıklarda zikredilecektir.

Farklı kelimelerde olup yan yana gelen hemzelere örnek olarak şu ayetleri zikredebiliriz:

İkisi de meftuh: ²⁸⁵فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا

İkisi de meksur: ²⁸⁶عَلَى الْبَغَاءِ إِنَّ

İkisi de madmum: ²⁸⁷أُولِيَاءُ أُولَئِكَ

3.2.2.1. Birinci Hemzenin Tahkik, İkinci Hemzenin Teshili

Bu vecih her üç harekede de uygulanmıştır. Bu okuyuşun meşhur dilci Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) ait olduğu²⁸⁸ ve illet bakımından أُنذَرْتَهُمْ lafzındaki gibi aynı kelimede bir araya gelen hemzelere kıyas edileceği söylenmiştir. Ayrıca böyle okuyanlara göre tahfif için ikinci hemzenin birinciden daha evla olmasının sebebi; tekrarın ve ağırlığın onun üzerinde gerçekleşmesi ve çoğunlukla birinci hemzenin öncesinde sakin bir harf olması, dolayısıyla tahfif edilmesi halinde iki sakinin toplanması söz konusu olabilmesidir.²⁸⁹

²⁸² İbn Zencele, **Huccet**, s. 91.

²⁸³ Mekkî, **Keşf**, I, s. 153.

²⁸⁴ Mekkî, **Keşf**, I, s. 153; İbn Zencele, **Huccet**, s. 92.

²⁸⁵ Muhammed, 47/19.

²⁸⁶ Nur, 24/33.

²⁸⁷ Ahkaf, 46/32.

²⁸⁸ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 192.

²⁸⁹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 154.

3.2.2.2. Birinci Hemzenin Teshil, İkinci Hemzenin Tahkiki

Bu vecih her iki hemzenin damme ve her iki hemzenin kesre olduğu yerlerde uygulanmıştır.²⁹⁰ Bu okuyuş sahipleri; ilk hemzenin kelime sonunda olduğunu, kelime sonlarının değişime daha uygun olduğunu ve ikinci hemzenin kelime başı olması hasebiyle tahkikli okunması gerektiğini söylemişlerdir.²⁹¹

3.2.2.3. Hemzelerden Birinin Düşürülüp Tek Hemzeyle Okunması

Aynı harekeye sahip hemzeler peş peşe gelip hazf yapmaya müsait yerlerden olan kelime başı ve sonunda bulununca birinin diğerine delalet etmesi gerekçe gösterilerek hemzelerden biri hazfedilmiştir. Nitekim böyle bir okuma hareketleri farklı olduğunda söz konusu değildir.²⁹²

Bu okuyuşun sahipleri arasında iki meselede ihtilaf vardır. Biri (bir eliften fazla) med yapılıp yapılmayacağı, diğeri ise hazfedilen hemzenin hangisi olduğu meselesidir.

Med yapanlar, hemzelerden birinin hazfedilmesiyle diğerinin yerine geçip sebeb-i med konumunda olabileceğini söylerken, meddi terk edenler meddin kendisi sebebiyle vacip olduğu hemzenin hazfini gerekçe göstermektedir.²⁹³

Hazfedilen hemzenin ikincisi olmasının gerekçesi; söz konusu ağırlığın çoğunun onda olması, ayrıca birinci hemzenin tek olması halinde hazfın vacip veya caiz olmamasından hareketle ikinci hemzenin hazfinin daha gerekli olmasıdır.²⁹⁴ Birinci hemzenin hazfedilmesi ise kelimenin sonunda gelen hemzenin başında gelen hemzeye göre i'lâle uğramaya daha uygun olmasıyla gerekçelendirilmiştir. Nitekim birinci kelimedede durulduğunda (bazı kıraatlerde) hemze düşmektedir.²⁹⁵

²⁹⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Fâris el-Hayyât, **et-Tebşıra fi'l-Kırââtî'l-Eimmeti'l-Aşera**, tah. Rihab Muhammed Müfid Şakaki, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2007, s. 155.

²⁹¹ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 192; Mekki, **Keşf**, I, s. 154.

²⁹² Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, s. 46.

²⁹³ Mekki, **Keşf**, I, s. 154.

²⁹⁴ İbn Zencele, **Huccet**, s. 92.

²⁹⁵ İbn Zencele, **Huccet**, s. 92; Kamhâvî, **Talâî**, s. 8-9.

4. İMÂLE

Kıraat ilminin usûl konuları arasında yer alan bahislerden biri de “feth ve imâle” bahsidir. Bu bölümde imâlenin mahiyeti ve ne tür kelimelerde cari olduğu kısaca özetlendikten sonra bazı örneklerin huccetleri zikredilecektir.

4.1. Tarifi

İmâle kelimesi, if’âl babından mastar olup kök fiili şöyledir: مَال - يَمِيل - مَيْل; Bu kelime “bir şeyin bir tarafına doğru eğilmesi”, “bir şeye dönmek” ve “ona yönelmek” anlamlarına gelmektedir.²⁹⁶ If’al bâbına nakledilmesiyle “döndürmek”, “yöneltmek” anlamına gelmektedir.²⁹⁷ İstılahta “elif” harfini “yâ” harfine veya “fetha” harekesini “kesra” harekesine meylettirme anlamında kullanılır.²⁹⁸

Kelime anlamı “açmak” olan²⁹⁹ ve ıstılahta “imâle yapmadan okuma” için kullanılan “feth” tabiriyle; “ağzı harfin (kendi) lafzıyla açmak” manası kastedilmiştir.³⁰⁰

Her ikisi de fasih Arapça olmakla birlikte feth okuyuşu Kureyş, Sakîf, Hevâzin ve Kinâne gibi Hicâz ehlinin, imâle ise Temîm, Kays ve Esed ve diğerlerinden oluşan Necd ehlinin lûgatidir.³⁰¹ İkisinden birinin asıl mı yoksa her ikisinin de asıl mı olduğu tartışmalıdır. Genel kanaat fethin asıl, imâlenin ise fer olduğu yönündedir.³⁰² Gerekçesi ise bütün kelâmlarda feth caiz iken, imâlenin ise

²⁹⁶ İbn Fâris, **Mu’cem**, V, s. 290; Zebîdî, **Tâcû’l-Arûs**, XI, s. 758.

²⁹⁷ Ebû Hâka, **Mu’cemü’n-Nefâis**, II, s. 1932.

²⁹⁸ Tehânevî, **Keşşâf**, IV, s. 155; Dimyâtî, **İthâf**, I, s. 240; Kamhâvî, **Talâî**, s. 12; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, s. 209; Nirbânî, **el-Cevânibü’s-Savtiyye**, s. 181; Mekkî, **Keşf**, I, s. 226.

²⁹⁹ Halîl b. Ahmed, **Kitâbü’l-Ayn**, s. 727.

³⁰⁰ Dimyâtî, **İthâf**, s. 240; Tehânevî, **Keşşâf**, III, s. 408.

³⁰¹ Kamhâvî, **Talâî**, s. 12; Nirbânî, **el-Cevânibü’s-Savtiyye**, s. 181.

³⁰² Kurtubî, **Miftâh**, s. 90; Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, s. 92; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, s. 210; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66; Ebû Alî el-Fârisî, **Huccet**, I, s. 248.

ancak bazı lûgatlerin bazı kelimelerinde ve bir illetten dolayı söz konusu olmasıdır. Zira umumî olan asıl kabul edilir.³⁰³

4.2. İmâle Sebepleri

Bütün imâleler için zikredilen illetler neticede iki aslî illete rücû etmektedir; “kesra harekesi” ve “yâ (ي) harfi.”³⁰⁴ Bu iki illetin kelimedeki bulunduğu durumlara göre imâle yapılan yerler bazı kısımlara ayrılmıştır.³⁰⁵ Kıraat kitaplarında farklı sayı ve ifadelerle maddeler halinde zikredilen bu kısımları şöyle özetlemek mümkündür:

- 1- Kesranın elif (ل) harfinden önce yahut sonra gelmesi durumunda elif harfinde yapılan imâleler: أبصارهم، الناس، كلاهما vb. kelimeler.
- 2- Aslı “yâ” (ي) olan veya aslı “yâ” (ي) olanlara benzeyen “elif” (ل) harflerinde yapılan imâle: رمى، كسالى vb. kelimeler.
- 3- Bazı sıgalarında “elif” (ل) harfinin “yâ” (ي) harfine veya fethanın kesraya döndüğü kelimelerde yapılan imâle: جاء، الربوا vb. kelimeler.
- 4- Kelimedeki bir başka imâleye uygunluk için yapılan imâle: رأى، نأى vb. kelimeler.

Taksimatta görülen küçük farklılıklar bir kenara bırakılacak olursa, hucet kitaplarında zikredilen imâle illetleri arasında mutabakat olduğunu söylemek mümkündür. Zira dikkatle incelendiğinde illetler arasındaki bu farklılıkların uzlaştırılmasının mümkün olduğu görülecektir. Örneğin, Mekkî b. Ebî Tâlib, imâleyi gerektiren illetlerin sayısını üç olarak vermiş ve bunları “kesra”, “aslına delâlet etmek için imâle” ve “imâle sebebiyle imâle” olarak özetlemiştir.³⁰⁶ Fakat bunlar, yukarıda zikrettiğimiz ve Mehdevî’nin tesbit ettiği “kesra” ve “ي” illetlerine irca edilebilir. Zira Mekkî’nin ikinci olarak zikrettiği “aslına delâlet etmek” için yapılan imâlenin sebebi “ي” harfidir. “İmâle sebebiyle imâle” olarak ifade ettiği tür ise

³⁰³ Mekkî, **Keşf**, I, 226; Muhammed Muhibbuddîn Ebu’l-Kâsım en-Nüveyrî, **Şerhu Tayyibeti’n-Neşr fi’l-Kırââti’l-Aşr**, tah. Cemâlüddîn Muhammed Şeref, 6 c., Dâru’s-Sahâbe, Tanta, 2004, C: III, s. 34.

³⁰⁴ Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, s. 92; Kalânîsî, **Kifâye**, s. 93.

³⁰⁵ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, s. 209-214; Kurtubî, **Miftâh**, s. 90; Mekkî, **Keşf**, I, s. 227; Muhaysin, **Muğnî**, s. 116; Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, s. 92; Kamhâvî, **Talâî**, s. 12.

³⁰⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 227.

yukarıda dördüncü maddede söylemiş olduğumuz imâle çeşididir ki; o da aynı kelime içinde yer alan ve söz konusu iki illetten birine dayanan diğer bir imâleye yakınlığı sebebiyle yapılmaktadır.

Son olarak, imâlenin tıpkı hemze tahfifinde olduğu gibi lisanda kolaylık için yapıldığını söyleyebiliriz. Zira feth esnasında dil yükselirken imâlede alçalır. Telaffuz zorluğu bakımından dilin alçalması ise yükselmesinden daha kolaydır.³⁰⁷

4.3. Örnek İmâle Huccetleri

İmâlenin temel sâikinın telaffuzda kolaylık olduğunu ve yapıldığı yerlerle ilgili illetlerin “ي” harfi veya “kesra” harekesiyle bir şekilde ilişkilendirildiğini söylemiştik. Bu kısımda ise imâle yapılan bazı kelimeler özelinde zikredilen huccetleri incelemek istiyoruz.

4.3.1. Kendisinden Sonra Kesra Harekeli “Râ” Harfi Gelen Eliflerin İmâlesi

Bazı kıraat imamları; النهار، الدار، النار gibi kelimeler kesra ile irab aldığı zaman ilgili kelimelerdeki “râ” (ر) harfinin öncesinde yer alan elif harflerini imâle ile okumaktadır.³⁰⁸ Bu neviden olan imâlelerin huccetiyle ilgili söylenenleri şöyle sıralayabiliriz:

Kesra harekesi eliften (ل) sonra gelince, elif kesrenin cinsinden olan yâ (ي) harfine doğru yaklaşmıştır. Bu yakınlaşma, ancak elifin öncesindeki harfe ait fethanın kesraya doğru yaklaştırılmasıyla tam olarak mümkün olur.³⁰⁹

İmâle yapıldığında dilin fetha ile yükselip kesra ile alçalması gibi iki zor hareket terk edilmiş ve onun yerine tek bir hareket olan dilin alçalması sağlanmıştır. Bu da güzel bir şeydir.³¹⁰

Böyle bir kolaylığın râ (ر) harfinde yapılmış olması daha da güzeldir. Zira kendisinde tekrar sıfatı olduğu için ondaki kesra, iki kesra gücünde olan kuvvetli bir

³⁰⁷ Muhaysin, **Muğnî**, s. 116.

³⁰⁸ Kalânîsî, **Kifâye**, s. 93.

³⁰⁹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 227; Fârisî, **Huccet**, I, s. 251; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, s. 94.

³¹⁰ İbn Zencele, **Huccet**, s. 87; Mekkî, **Keşf**, I, s. 227; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66; İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, I, s. 60.

harekedir. Ayrıca Arapların, kelime sonunda kesralı olan harfler arasında “râ” kadar imâleye rağbet ettikleri başka bir harf yoktur.³¹¹

4.3.2. التورية Kelimesinde Yapılan İmâle

İbnü'l-Cezerî imâle türlerini tasnif ettikten sonra bazı özel harflerde/kelimelerde yapılan imalelerle ilgili bir fasıl açmıştır. Burada zikrettiği yirmibir kelimeden birincisi التورية kelimesidir.³¹² Kelimenin bu özel durumu, içerdiği imâlenin hucceti bağlamındaki tartışmalarda da kendini gösterdiği için buraya almayı tercih ettik.

Aslı yâ (ي) olan veya aslı yâ (ي) olanlara benzeyen eliflerde imâle yapıldığını söylemiştik. Bazı kıraat imamları التورية kelimesini de bu gruba dâhil ederek imâle ile okumaktadır. Yaptığımız incelemede, ilgili kelimenin imâle ile okunuşuna bu alanda yazılmış eserlerin tamamında değil ancak bazılarında yer verildiğini gördük. Konuyla ilgili söz söyleyenlerin ifadelerini burada özetleyeceğiz. Böylece imâleye konu olan bir kelimenin nasıl ele alındığını ve imâlesinin nasıl gerekçelendirildiğini bir örnekle göstermiş olacağız.

İlk olarak kelimenin aslının ne olduğuna dair yapılan tartışmaları zikretmek gerekir. Bu konudaki görüşlerden ilkinde göre kelime, kıvılcım ve ışık çakmak/çıkarmak anlamındaki وَرِيَّةٌ lafzından türemiştir. Buna göre birinci harf olan vâv (و) harfi tâ (ت) harfine çevrilmiştir. Nitekim Arapçada الوجه masterından yapılan الوقاية ve تجاه masterından yapılan تقاة lafızlarında olduğu gibi böyle tasarruflar yapılabilmektedir. Daha sonra تَوْرِيَّةٌ şeklini alan kelimedeki yâ (ي) harfi harekeli olup öncesi fethalı olduğu için kaide gereği elife çevrilmiş ve تورية olmuştur. İşte aslı yâ (ي) olan bu elif (ي), aslına delâlet için imâle ile okunmaktadır.³¹³ İbn Hâleveyh bu

³¹¹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 227; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, s. 213; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, s. 94; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 66; Fârisî, **Huccet**, I, s. 251.

³¹² İbnü'l-Cezerî, **Neşr**, II, s. 1116.

³¹³ İbn Cinnî, **Muhtesab**, I, s. 152; Mekkî, **Keşf**, I, s. 241.

illetin yanı sıra râ (ر) harfinin yâ (ي) ile bir arada bulunmasını gerekçe olarak öne sürmüştür.³¹⁴

İkinci olarak, Kûfelilere göre kelimenin aslının تَوْرِيَّةٌ olduğu, tâ (ت) harfinin aslının vâv (و) olmadığı belirtilmiştir.³¹⁵ Fakat her hâlükârda imâleye konu olan elifin (ل) aslının yâ (ي) olduğu konusunda görüş birliği vardır.

Zikredilen bir diğer gerekçe ise kelimenin dördüncü harfi olarak gelen elifin (ل) aslının yâ (ي) hükmünde olması cihetiyle te'nis (müenneslik/dişilik) elifine benzemesidir. Te'nis elifi isti'âlâ sıfatlı harflerle birlikte dahî imâleye okunabilirken, tekrar sıfatlı râ (ر) harfiyle okunması daha evlâ görülmüştür. Zira imâleye engel olma noktasında ر harfi, isti'âlâ sıfatına sahip harfler kadar etkili değildir.³¹⁶

Ebû Ali el-Fârisî çoğu zaman yaptığı gibi konuyla ilgili en fazla detayı veren huccet yazarı olmuştur. Kelimenin ilk harfi olan ت harfinin asıl mı yoksa و harfinden munkalib mi olduğu tartışmasına uzunca değinen Fârisî, nihayet imâle konusuna geldiğinde, diğer kitapların zikrettiklerinin yanı sıra bu delilleri kuvvetlendiren örneklere ve -kanaatimizce delil olma yönünden zayıf olan- harici illetlere bol miktarda yer vermiştir.³¹⁷

5. İDĞAM

Burada bir diğer usûl konusu olan “idğam”ı, lûgat ve ıstılah kitaplarına müracaat etmeksizin huccet kitapları bağlamında incelemek istiyoruz. Böylece eserler arasındaki farklılıkları; usûl konularına verilen ağırlık, taksimattaki farklılıklar, değinilen incelikler vb. noktalardan değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

³¹⁴ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 105-106; **İ'râbü'l-Kırââti's-Seb'**, I, s. 108.

³¹⁵ Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, I, s. 116.

³¹⁶ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 361-362.

³¹⁷ Ebû Alî el-Fârisî, **Huccet**, II, s. 254-256.

5.1. Kavramsal Çerçevesi

Tezimize kaynaklık eden eserlerin hepsinde idğam için özel bir başlık bulunmamaktadır. Başlık bulunanların ise sadece bazılarında sözlük ve terim anlamına yer verilmiştir. Örneğin, *el-Keşf*, *Şerhu'l-Hidâye*, *el-Mûdah* ve *Talâi'u'l-Beşer* adlı kitaplarda idğam başlığı yer almaktadır. Fakat bunlardan *Talâi'u'l-Beşer*, “bir şeyi diğerine girdirmek”³¹⁸ şeklinde kısa bir açıklamaya, *el-Mûdah* ise “gizli olmak” anlamına geldiğini söyleyip kelimenin kökeniyle ilgili bilgi ve tarife yer verdikten sonra³¹⁹ idğamla ilgili diğer konulara girmişlerdir.

el-Keşf’te “idğamın manası” diyerek bir fasıl açılmış ve birkaç cümleyle “idğam”ı lugavî ve ıstilahî olarak tahlil edilmiştir.³²⁰ Bununla birlikte müellif Mekkî b. Ebî Tâlib, idğamın çerçevesini çizen bir tarif zikretmemektedir.

el-Mûdah ve *Şerhu'l-Hidâye*’de verilen tarifleri şöyle özetlemek mümkündür: “Sakin bir harfi kendi cinsinden yahut (mahreç veya sıfat bakımından) kendisine yakın olan harekeli bir harfe bitiştirerek, dilin iki harfi tek hamlede telaffuz etmesini sağlamaktır.”³²¹

5.2. Hucceti

İdğamların genel illeti telaffuzda kolaylığı temin etmektir.³²² Huccet kitaplarının idğamla ilgili bölümlerinde bu husus şöyle izah edilmektedir: Herhangi bir harfi kendine ait mahreciyle telaffuz ettikten sonra ayrılan dilin o mahrece tekrar dönmesi zordur. Nahiv âlimlerinden Halîl b. Ahmed, bunu ayağı zincire vurulan kişinin yürümesine benzetmiştir.³²³ Zira bu kimse bir ayağını kaldırıp tekrar eski

³¹⁸ Kamhâvî, *Talâi'*, s. 6.

³¹⁹ İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 193.

³²⁰ Mekkî, *Keşf*, I, s. 203-219.

³²¹ İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 193; Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, s. 92.

³²² Mekkî, *Keşf*, I, s. 203; Kamhâvî, *Talâi'*, s. 7.

³²³ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, s. 81.

yerine koyar. Yine başkaları bunu bir sözü iki kez tekrar etmeye³²⁴ ve yürürken belli bir mesafe kat ettikten sonra gerisin geri dönmeye³²⁵ benzetmişlerdir.

5.3. Huccet Kitaplarında İdğam Konusu

Daha önce de belirttiğimiz gibi huccet kitapları metot bakımından temelde ikiye ayrılmaktadır. Bunlar, baş tarafında usûle dair bölümler olan eserler ve böyle olmayıp Fatiha'dan başlamak suretiyle daha çok ferş-i hurufa ağırlık verilen eserlerdir. İdğam da bir usûl konusu olduğu için bu konunun nasıl işlendiğini birinci tür eserler üzerinden incelemek istiyoruz. Bunu yaparken klasik eserlerden *el-Keşf*, *Şerhu'l-Hidâye* ve *el-Mûdah*; çağdaş çalışmalardan ise *Talâi'u'l-Beşer* ve *el-Muğni*'yi ele alacağız.

5.3.1. el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırââtî's-Seb'î ve 'İlelihâ ve Hucecihâ

Eserin müellifi Mekkî b. Ebî Tâlib, konuya “idğam ve izharın³²⁶ usûlüne dair mukaddimeler” başlığı ile giriş yapmıştır. Burada izharın asıl olduğunu ifade etmiş ve gerekçesini zikretmiştir.³²⁷ Daha sonra idğamda asıl olanın; aynı (mümâsil) harflerin idğam edilmesi olduğunu söylemiş ve geride zikretmiş olduğumuz “idğamın illeti”nden bahsetmiştir. Devamında ise mahreçleri yakın olan harfler arasında olan idğamdan ve idğamın harflerde bulunan sıfatlarla yakın ilişkisinden söz etmiş, harflerin mahreçleriyle, zayıf ve kuvvetli harflerle ilgili kısa bilgiler vermiştir.³²⁸

Bütün bunlardan sonra; lâm-ı tarifin idğamı, "ف" kelimesindeki dâl (د) harfinin idğamı ve izharı, "إ" kelimesindeki zâl (ذ) harfinin idğamının ve izharının illeti, “Tâ-i te'nîs”in idğamının illeti, "هل" ve "بل" kelimelerindeki lâm (ل) harfinin idğamının illetleri, sakın bâ (ب) harfinin fâ (ف) ve mîm (م) harfine, sakın fâ'nın (ف)

³²⁴ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, s. 81; Mekkî, *Keşf*, I, s. 203; Kamhâvî, *Talâi'*, s. 6.

³²⁵ İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 194.

³²⁶ İzhar, idğamlı okumanın zıttı yani idğamsız okumak demektir. Bkz. Tehânevî, *Keşşâf*, III, s. 176.

³²⁷ Mekkî, *Keşf*, I, s. 203.

³²⁸ Mekkî, *Keşf*, I, s. 206-207.

ise bâ (ب) harfine idğamı, sâ (ث) ve zâl (ذ) harfleriyle lâm (ل) ve râ (ر) harflerinin birbirine idğamı ve aynı kelime içindeki harflerin idğamı konularına dair fasıllar açmış her birinin huccetini beyan etmiştir.³²⁹

5.3.2. Şerhu'l-Hidâye

Eserin müellifi Mehdevî, baş tarafta idğamın tarifini vermektedir. Ardından idğam edilecek harfler arasında sıfatlar bakımından denklik bulunması gerektiğini, dolayısıyla sıfatı fazla olan harfin az olana idğam edilemeyeceğini, aksi halde harfin zait sıfatına hâlele geleceğini söylemektedir. Buna örnek olarak kendisinde “istitâle” sıfatı bulunan “dâd” (ض), “tekrim” sıfatı bulunan “râ” (ر) ve “tefeşşî” sıfatı bulunan “şîn” (ش) harflerini zikretmiş, bunlarda yakınlık bulunsa dahi idğam yapılmayacağını söylemiştir. Bu kuralın istisnası olarak böyle yerlerde idğam yapılan kıraatleri ise daha sonra ilgili ayetlerde/bahislerde izah edeceğini ifade ettikten sonra idğam konusuyla olan sıkı münasebeti sebebiyle harflerin sıfat ve mahreçlerine geçiş yapmıştır.³³⁰

Eserde *el-Keşf* tekine benzer idğam illetlerine yer verilmişse de bunlar fasıllar halinde ele alınmamıştır. Bu nedenle konuların nispeten dağınık işlendiği söylenebilir. Ele alınan konuların kısaca şunlar olduğunu söyleyebiliriz: İzharı caiz olmayıp idğamı vacip olan ve ittifakla idğam edilenler, idğamı caiz olmayanlar, harfler arasındaki yakınlığın çeşitleri, yakınlıktan dolayı yapılan idğamlar (فد lafzındaki ذ harfinin idğamı gibi), lâm-ı tarîfin idğamı ve bazı soru-cevaplar (örneğin, asıl kurala muhalif gibi görünenlere izahlar).

³²⁹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 208-219.

³³⁰ Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, I, s. 74-89.

5.3.3. el-Mûdah

Müellif İbn Ebî Meryem'in idğam konusunu işleyişine baktığımızda onun usûl meselelerini analitik bir biçimde ele aldığını ve izahlarında diltcilik yönünün ağır bastığını görüyoruz. Nitekim girişte tarif, kelimenin kökeni ve idğamın Arap lisanında kolaylık sağladığına dair bilgiler zikrettikten sonra idğamın aynı ve yakın mahreçli harfler arasında olduğunu söylemiş ve bu harflerin bir araya gelişlerine dair tüm ihtimalleri göz önüne alarak hükümlerini vermiştir. Her bir hükmün illetini de zikreden müellif, bu bağlamda otuzdan fazla meseleyi incelemiştir.³³¹

5.3.4. Talâi'ü'l-Beşer

Bu eserimizde müellif Kamhâvî usûl konuları ana hatlarıyla okuyucuya özetlemiştir. Örneğin idğam ve izhar bahsinde zikredilenler; her birinin tarifi, kısaca idğam ve izharın illetleri ve örnek olarak bir Arap şiirinden ibarettir.³³²

5.3.5. el-Muğnî

İdğamın dilden çok kıraat bağlamında ele alındığı eserde; tarif, illet ve sebeplerin yanı sıra idğam ve izhardan hangisinin asıl olduğu, idğamın sebepleri, harfler arasında temâsül, tecânüs ve tekârüb ilişkileri, idğamın şartları, idğamın engelleri, büyük, küçük, tam ve nâkıs idğamın mahiyeti gibi konulara yer verilmiştir.³³³

³³¹ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 193-207

³³² Kamhâvî, **Talâi**, s. 6-7.

³³³ Muhaysin, **Muğnî**, s. 93-100.

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: HUC CET KİTAPLARI BAĞLAMINDA
FERŞ-İ HURÛF İHTİLAF LARI: FATİHA, BAKARA, MÂİDE
SURESİ ÖRNEKLERİ**

TANIM VE KAPSAM

Kıraat ilminde ferş-i hurûf, tekrarı az olup Kur'an'ın değişik yerlerinde dağınık halde bulunan kıraat farklılıkları anlamında kullanılmaktadır.¹ Nitekim “ferş” kelimesindeki yayılma ve dağılma anlamlarıyla, bu okuyuşların Kur'an'ın değişik yerlerine dağılmış olmasına dikkat çekilmiştir.² Bu kelimeyle “asl” kelimesinin zıddı olan “fer”in kastedildiği ve tarifteki “hurûf” kelimesinin “kıraatler” manasında kullanıldığı da söylenmiştir.³

Çalışmamızın bu bölümünde, tıpkı ikinci bölümde olduğu gibi, seçmiş olduğumuz ayetlerde yer alan ferş-i hurûf kapsamındaki kıraat farklılıklarının huccetleri zikredilecek ve eserler arasında mukayese yapılacaktır.

1. FATİHA SURESİ 3. AYET (مَلِك - مَلِك OKUYUŞLARI)

Huccet kitaplarında ferş-i hurufa dair zikredilen ilk bahis olması hasebiyle bu kelimeyi ilk örneğimiz olarak almayı uygun gördük.

İhtilafa konu olan lafız Fatiha Suresi'nin 3. ayetinde geçmektedir. Ayetin ilk kelimesi, elifsiz (مَلِك) ve elifli (مَلِك) olmak üzere iki şekilde okunmaktadır. On kıraat imamından Âsım, Kisâî, Ya'kûb ve Halef elifli olarak, diğerleri ise elifsiz olarak okumuşlardır.⁴ Kisâî'nin iki okuyuş arasında muhayyer bıraktığı da rivayet edilmiştir.⁵

Bazı huccet kitaplarında, kıraatler imamlara isnat edilmeksizin huccetlerin zikredilmesi metodu benimsenmiştir. Örneğin; *el-Hucce*⁶, *Şerhu'l-Hidâye*⁷, *el-*

¹ İbnü'l-Cezerî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, s. 168.

² Ebû Şâme, *İbrâzü'l-Meânî*, s. 319.

³ Yüksel, “İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr'i ve Özellikleri”, s. 276.

⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Cezerî, *Kitâbü Tahbîri't-Teyşîr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, tah. Ahmed Muhammed Müflih el-Kudât, Dâru'l-Furkân, Zerkâ, 2000, s. 186.

⁵ Mekkî, *Keşf*, I, s. 114.

⁶ İbn Hâleveyh, *Huccet*, s. 62.

*Muğni*⁸ ve *Talâi‘u‘l-Beşer*⁹’de Fatiha’daki bu okuyuşlar imamlara nisbet edilmemiş; *İ‘râbü‘l-Kırââtî’s-Seb*¹⁰, *Meâni‘l-Kırâât*¹¹, Ebû Alî el-Fârisî’ye ait *el-Hucce*¹², *Huccetü‘l-Kırâât*¹³, *el-Keşf*¹⁴ ve *el-Kitâbü‘l-Mûdah*¹⁵ adlı eserlerde ise nisbet edilmiştir.

1.1. Elifsiz (ملك) Okuyuşun Huccetleri

Elifsiz okuyuşun huccetleri bağlamında bu lafzın daha fazla övgü içerdiği, başka ayetlerde buna uygun okuyuşların bulunduğu, senedinin daha kuvvetli olduğu gibi bazı gerekçeler zikredilmektedir.

1.1.1. Daha Fazla Övgü İçermesi

Söz konusu kelimenin Allah Teâla’nın kendisini methettiği bir bağlamda geçmesi sebebiyle “daha fazla övgü içeren” lafız tercih edilmeye çalışılmıştır. Nitekim önceki ayette geçen “rububiyet” ile “mülk” birbirine yakın manalara sahiptir.¹⁶

İbn Zencele, ملك lafzının ¹⁷لمن الملك اليوم ayetinde geçen الملك kelimesinden türediğini, dolayısıyla böyle okuyarak Allah’ın kendini övdüğü şeyle övmenin daha uygun olacağını ifade etmektedir.¹⁸

İleride görüleceği üzere bazıları bu övgünün, manası daha dar (husûsî) olan kelimedede bulunacağını öne sürerken bazıları ise kapsamı daha geniş olan kelimenin daha fazla övgü içereceğini düşünmüştür.

⁷ Mehdevî, *Şerhu‘l-Hidâye*, s. 15.

⁸ Muhaysin, *Muğni*, s. 127.

⁹ Kamhâvî, *Talâi‘*, s. 16.

¹⁰ İbn Hâleveyh, *İ‘râbü‘l-Kırâât*, I, s. 48.

¹¹ Ezherî, *Meâni*, s. 110.

¹² Fârisî, *Huccet*, I, s. 13.

¹³ İbn Zencele, *Huccet*, s. 77.

¹⁴ Mekkî, *Keşf*, I, s. 114.

¹⁵ İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, s. 229.

¹⁶ İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 229.

¹⁷ Mümin, 40/16.

¹⁸ İbn Zencele, *Huccet*, s. 78.

Bununla birlikte elifsiz okuyuşun daha fazla övgü içerdiği görüşü elifli okuyanlarca kabul edilmemiştir. Gerekçesi ise böyle bir fazlalığın ancak yaratılmışlar arasında söz konusu olmasıdır. Çünkü onlar bazı şeylere sahip olurken bazılarında olmazlar. Allah Teâla ise her şeyin sahibidir.¹⁹

1.1.1.2. Husûsî Olması Sebebiyle Daha Fazla Övgü İçermesi

Bu gerekçeye göre مَلِك okuyuşu, مَالِك okuyuşuna nispetle daha özel bir mana içermektedir.²⁰ Zira “her melik mâliktir, fakat her mâlik melik değildir.” denmiştir.²¹ Böyle olunca kelime daha belîğ bir anlam ifade etmektedir.²² İbn Zencele bu hucceti Ebû Ubeyd’den nakletmektedir.²³

1.1.1.3. Umûmî Olması Sebebiyle Daha Fazla Övgü İçermesi

Bazı huccet yazarlarının kıraat imamlarından Ebû Amr b. Alâ’ya isnat ettiği bu huccete göre; مَلِك lafzının manası, مَالِك lafzının manasını içine alır, fakat aksi olmaz. Yani مَالِك lafzının manası, مَلِك lafzının manasını tazammun etmez.²⁴ Zira birine مَلِك diyebilmek için birçok şeye sahip olması gerekirken, tek bir şeye sahip olması, o kişiye مَالِك denilmesi için yeterlidir.²⁵ Dolayısıyla Allah’ın مَلِك ile vasıflanması, mana bakımından مَالِك ile vasıflanmasından daha umûmî olmaktadır.²⁶ Buna bağlı olarak مَلِك okunduğunda ayetin manası “din gününün kendisinin sahibi” yani o günün sadece bizzat kendisinin sahibi; مَالِك okunduğunda ise “içindekilerle birlikte din gününün sahibi” şeklinde olmaktadır.²⁷

¹⁹ İbn Zencele, **Huccet**, s. 79.

²⁰ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 62; **İ’râbü’l-Kırâât**, I, s. 47.

²¹ Ezherî, **Meânî**, s. 110; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 62; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, s. 229; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

²² Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

²³ İbn Zencele, **Huccet**, s. 77.

²⁴ Mekkî, **Keşf**, I, s. 115; İbn Zencele, **Huccet**, s. 78; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 229; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16; Fârisî, **Huccet**, I, s. 13.

²⁵ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 229.

²⁶ Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, s. 15.

²⁷ Mekkî, **Keşf**, I, s. 115; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

1.1.2. Ayetle İhticâc

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bir okuyuşun huccetlendirme yollarından biri de diğer Kur'an ayetleriyle desteklenmesidir. Bu bazen huccet olarak kullanılan ayetteki icmaya/ittifaka, bazen de ilgili ayetteki başka bir unsura dayandırılır.

Burada مَلِك okuyuşunun hucceti olarak üç ayette ittifakla böyle okunması ve bir ayette bu kelimenin türediği مُلْك kelimesinin geçmesi zikredilmiştir.²⁸ İttifakla مَلِك okunan ayetler ²⁹ المَلِكُ الْقُدُّوسُ ve ³⁰ فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ ³¹ مَلِكِ النَّاسِ ayetleri olmaktadır. Başka bir ayette geçen المَلِكُ لَمَنْ الْيَوْمَ cümlesinde ise içinde geçen المَلِكُ kelimesi huccete konu olmuştur. Bununla ilgili olarak “مَلِكٌ عَظِيمٌ/Mülkü büyük melik (hükümdar)” ve “مَالِكٌ حَسَنٌ أَوْ صَحِيحٌ الْمَلِكُ / milki (sahip oluşu) güzel mâlik yahut sahip oluşu geçerli mâlik” anlamlarındaki cümleleri de delil olarak zikrederler. Zira azametten bahsederken مَلِك kelimesi kullanılmıştır. İbn Zencele, المَلِكُ الْحَقُّ ayetiyle yapılan ihticâcî Ebû Amr'dan nakletmektedir.³² Fârisî, Âsım el-Cahderî'nin Fâtîha'daki ayeti مَلِك okuyanlar hakkında “o zaman bunu da مَلِكِ النَّاسِ okumaları gerekir” dediğini rivayet etmiştir.³³

1.1.3. Senedinin Daha Kuvvetli Olması

Ebû Ubeyd'den nakledildiğine göre; elifsiz okuyuş senet bakımından daha kuvvetli olup başta Ferrâ olmak üzere ilim ehli tarafından daha çok tercih edilmiştir.³⁴ Huccet yazarları tarafından nispeten daha az zikredilen bu huccet, Fatiha'daki ilgili kelimenin elifsiz okunması bağlamında Ezherî dışında bir de Fârisî tarafından dile getirilmiştir.³⁵ Bununla birlikte bazı eserlerde her iki okuyuşun Hz. Peygamber'den (s.a.v.) güçlü rivayetlerle nakledildiği ve sünnetle sabit olduğuna dair

²⁸ Ezherî, **Meânî**, s. 110; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, s. 15; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16; İbn Zencele, **Huccet**, s. 77; Fârisî, **Huccet**, I, s. 13; Mekkî, **Keşf**, I, s. 115.

²⁹ Cuma 62/1; Haşr 59/23.

³⁰ Taha 20/114; Mü'minun 23/116.

³¹ Nas 114/2.

³² İbn Zencele, **Huccet**, s. 77.

³³ Fârisî, **Huccet**, I, s. 13.

³⁴ Ezherî, **Meânî**, s. 110.

³⁵ Fârisî, **Huccet**, I, s. 14.

ifadeler görmekteyiz.³⁶ Ayrıca sahabe, tabiun ve sonraki tabakalardan önemli şahsiyetlerin isimleri verilmek suretiyle okuyuşları huccet olarak kullanılmaktadır.³⁷

1.1.4. Diğer Huccetler

Fârisî'nin İbn Serrâc'dan naklettiğine göre bu okuyuşu tercih edenlerden bazıları şöyle bir gerekçe öne sürmektedir: "Allah (c.c.) bir önceki ayette âlemlerin Rabbi olduğunu söylerken zaten her şeyin sahibi olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla araya bir fasıla girmeden (مَالِكِ okumak suretiyle) aynı şeyi tekrar etmenin bir faydası yoktur."³⁸ Fârisî bu gerekçeyi naklettikten sonra eleştirmiş ve Kur'an'da böyle kullanımların var olduğunu göstermek üzere birçok ayet zikretmiştir.³⁹

Eserinde kendisinin elifsiz okuyuşu tercih ettiğini ifade eden Mekkî b. Ebî Tâlib, diğer gerekçelerin yanı sıra kıraat âlimlerinin çoğunun tercihinin de bu yönde olmasını ayrı bir delil olarak zikretmektedir.⁴⁰

İbn Hâleveyh, Arap şiirinde en çok gelen kullanımların مَالِكِ ve مَلِكِ şeklinde olduğunu söyledikten sonra Fatiha'da مَلِكِ şeklinde okuyanın bulunmadığını ifade etmiş ve her iki kullanımın yer aldığı şiirlere yer vermiştir.⁴¹

1.2.Elifli (مَالِكِ) Okuyuşun Huccetleri

Daha umûmî bir manaya sahip olduğu için daha fazla övgü içermesi, Kur'an'ın farklı yerlerinde bu okuyuşa işaret eden ayetlerin bulunması gibi huccetler başta olmak üzere elifli okuyuşun ihticâcî bağlamında aşağıdaki konular ele alınmıştır.

³⁶ Ezherî, **Meânî**, s. 110; Mekkî, **Keşf**, I, s. 118; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

³⁷ Mekkî, **Keşf**, I, s. 115-120; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

³⁸ Fârisî, **Huccet**, I, s. 13.

³⁹ Fârisî, **Huccet**, I, s. 18.

⁴⁰ Mekkî, **Keşf**, I, s. 118.

⁴¹ İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, I, s. 48.

1.2.1. Daha Umûmî Olması

مَالِك okuyuşunun مَالِك okuyuşundan daha umûmî olması şeklindeki huccet, aksini söyleyenlere bir cevap niteliğindedir. Bu umûmîlik iki veçheden ele alınmaktadır:

Birincisi, مَالِك lafzının her şeye izafetinin güzel olmasına rağmen مَالِك lafzının sadece bazı kelimelere izafetinin güzel olmasıdır.⁴² Buna göre, elbise ve dirhem gibi şeylerin sahipliğini ifade ederken söylenen “مَالِك الثوب، مَالِك الدرهم” gibi izafetlerde مَالِك uygun iken; insanların efendisi anlamında ve sahiplikten ziyade onlara üstünlüğün kastedildiği yerlerde مَالِك kullanımı uygun olmaktadır. Bu aynı zamanda مَالِك okuyuşuna مَالِك النَّاس ayetinin delil getirilmesine cevaptır. Nitekim مَالِك النَّاس denmesi sahih iken مَالِك الْأَشْيَاء denmez. Onun yerine مَالِك الْأَشْيَاء denir. Ayetteki izafet ise يوم kelimesine olduğu için buradaki gibi sahiplik manası tercih edilmelidir. Zira ayetin manası “din gününde hükmün sahibi”dir.⁴³ Âl-i İmrân Suresi’ndeki مَالِك الْمُلْك izafeti de sahiplik anlamındaki izafetin kullanımına bir başka delil olarak kullanılmaktadır.⁴⁵ Yine bir bedevînin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Ey Mülkün sahibi ve Arapların hâkimi!” diye seslenmesi üzerine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Sus! O Allah’tır” şeklinde cevap vermesi bu meyanda kullanılan bir diğer huccettir.⁴⁶

مَالِك kelimesinin daha umûmî olmasının diğer yönü ise onun ism-i fâil olduğu için fiil manasını da içeriyor olmasıdır. مَالِك lafzı ise böyle olmayıp sadece isim manasına sahiptir.⁴⁷ Ayrıca مَالِك lafzı bu özelliğiyle din gününün yaratılışına işaret etmektedir. مَالِك lafzı ise ism-i fâilin aksine fiil gibi amel edemediği için böyle bir manadan mahrumdur.⁴⁸

⁴² Mehdevî, *Şerhu’l-Hidâye*, I, s. 16; İbn Zencele, *Huccet*, s. 79; Mekkî, *Keşf*, I, s. 114; Kamhâvî, *Talâî*, s. 16.

⁴³ Ezherî, *Meânî*, s. 110; İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 229.

⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/26.

⁴⁵ Ezherî, *Meânî*, s. 110; İbn Hâleveyh, *Huccet*, s. 64; Mehdevî, *Şerhu’l-Hidâye*, I, s. 16; İbn Zencele, *Huccet*, s. 78.

⁴⁶ İbn Zencele, *Huccet*, s. 78-79. Hz. Peygamber’e ait ifadeyi rivayetlerde bulamamakla birlikte söz konusu şiiri Ahmed b. Hanbel “يا سيد الناس وديان العرب” şeklinde el-A’şâ adlı cahiliye şairinden nakletmektedir: Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, s. 481.

⁴⁷ Mehdevî, *Şerhu’l-Hidâye*, I, s. 16; Mekkî, *Keşf*, I, s. 114-115; Kamhâvî, *Talâî*, s. 16.

⁴⁸ Mekkî, *Keşf*, I, s. 115.

1.2.2. Ayetle İhticâc

Bu huccete göre İnfitâr Suresi'ndeki ⁴⁹ تَمْلِكْ يَوْمَ لَا تَمْلِكْ نَفْسٌ ayetinde yer alan تَمْلِكْ fiilindeki lââm (ل) harfinin kesre ile okunmuş olması, Fâtiha'daki lafzın da مَالِكِ olmasını gerektirir. Çünkü Allah Teâla'nın bu ayette mahlûkattan nefyettiği el-milk (المَلِكِ), mâlik (مَالِكِ) lafzının geldiği fiilin mastarıdır. Şayet ل harfi damme ile okunmuş olsaydı Fâtiha'daki lafzın مَلِكِ olmasına delâlet ederdi. Çünkü مَلِكِ lafzı مَلِكِ fiilinin mastarı, مَلِكِ ise مَالِكِ'in mastarıdır.⁵⁰

Yukarıda sahiplik anlamındaki izafete delil olarak kullanıldığını söylediğimiz ⁵¹ قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمَلِكِ ayetindeki lafzın ittifakla مَلِكِ şeklinde okunması da bu okuyuşun hucceti olarak zikredilmektedir.⁵²

1.2.3. Diğer Huccetler

Elifli okuyuş için zikredilen diğer huccetler ise harflerinin çokluğunun manasındaki çokluğa/kuvvete delâlet etmesi,⁵³ elifli okuyanın fazlalık bir harf vesilesiyle on hasene/sevap daha fazla kazanmış olması,⁵⁴ Ebû Hureyre, Ümmü Husayn ve Ümmü Seleme'nin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) böyle okuduğunu duyduklarına dair rivayetlerinin bulunmasıdır.⁵⁵

Ayrıca Fârisî, مَلِكِ okuyanlardan bazılarının diğer okuyuşu kerih görerek: “ilk defa مَلِكِ okuyan Mervân b. Hakem'dir” dediğini naklettikten sonra bu iddiayı eleştirmiştir.⁵⁶

Elifli okuyuşu tercih eden İmam Kisâî ise نخرة ve ناخرة kelimeleri gibi مَلِكِ ve مَالِكِ okuyuşlarının caiz olduğunu söylemektedir.⁵⁷

⁴⁹ İnfitâr, 82/19.

⁵⁰ Mekkî, **Keşf**, I, s. 114-115; İbn Zencele, **Huccet**, s. 79.

⁵¹ Âl-i İmrân, 3/26.

⁵² Ezherî, **Meânî**, s. 110; Mekkî, **Keşf**, I, s. 114; Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

⁵³ Kamhâvî, **Talâî**, s. 16.

⁵⁴ İbn Zencele, **Huccet**, s. 78.

⁵⁵ Mekkî, **Keşf**, I, s. 118.

⁵⁶ Fârisî, **Huccet**, I, s. 14.

⁵⁷ Ezherî, **Meânî**, s. 110.

2. BAKARA SURESİ 119. AYETTEKİ وَلَا تَسْتَلْ KELİMESİ

İlgili ayet şu şekildedir: ⁵⁸ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ

Ayette yer alan وَلَا تَسْتَلْ kelimesini kıraat imamlarından Nâfî ve Yakub, tâ (ت) harfinin fethası ve lââm (ل) harfinin cezmi ile nehiy sığası olarak وَلَا تُسْئَلْ şeklinde; diğer imamlar ise tâ'nın (ت) dammesi ve lââm'ın (ل) ref irabıyla ihbârî fiil olmak üzere وَلَا تُسْئَلْ olarak okumuştur.⁵⁹

Bu kelimenin huccetleri bağlamında kullanılan hadis, şâz kıraat vb. delillere örnek olması için bu ayeti incelemeyi uygun gördük. Ayrıca bu ayeti incelerken “ihticâc” ve “tevcih” kelimelerinin farklı alanlarda kullanıldığını söyleyenlerin bu görüşüne uygun somut bir örnek verilmiş olacaktır.

2.1. Cezmli Okuyuş

Bahis konusu olan kelimeyi nehiy sığası olarak cezmlî okuyanlar bu kıraatin hucceti ve tevcihi bağlamında ayetin nüzül sebebini, siyakındaki ayetlerle bağlantısını ve gayri hakikî nehiy manasını gündeme getirmişlerdir.

2.1.1. Hucceti

İlgili kelimeyi cezmlî okuyanlar bu ayetin iniş sebebi olarak zikredilen şu rivayetle ihticâc etmektedirler: “Bir gün Peygamber (s.a.v.) ‘Keşke anam ve babamın ne durumda olduklarını bilseydim’ buyurdu. Bunun üzerine bu ayet indi.”⁶⁰

Taberî (ö. 310/923) bu rivayeti üç farklı senetle getirmiştir. Bunlardan ikisi Muhammed b. Ka‘b el-Kurazî (ö. 108/726 [?]), diğeri ise Dâvûd b. Ebî Âsım’dan

⁵⁸ Bakara, 2/119.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, III, s. 1444.

⁶⁰ İbn Zencele, *Huccet*, s. 111; İbn Hâleveyh, *Huccet*, s. 87; Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, s. 181; İbn Ebî Meryem, *Mûdah*, I, s. 298; Ezherî, *Meânî*, s. 170; Kamhâvî, *Talâî*, s. 28. Zikredilen kaynakların bazısında Hz. Peygamber'in onlar için istiğfar etmek istediği ve ayet indikten sonra vefat edene kadar onları anmadığı geçmektedir.

gelmektedir.⁶¹ Ancak Suyûtî (ö. 911/1505), el-Kurazî'den gelen rivayetlerin mürsel⁶², Dâvûd b. Ebî Âsım'dan gelen rivayetin ise mu'dal⁶³ olduğunu söyleyerek zayıflıklarını belirtmiş ve bunların huccet olarak kullanılamayacağını söylemiştir.⁶⁴ Aynı şekilde bunların delil olamayacağını söyleyen Taberî'ye göre cezm okunan kıraatte sorulması yasaklanan cehennem ehli; ayetin gerisinde veya ilerisinde zikredilen Yahudi ve Hristiyanlar olmalıdır.⁶⁵

2.1.2. Tevcihi

Tevcih kelimesinin kimilerine göre ihticâcdan farklı bir anlamda kullanılmış olduğunu söylemiştik. Buna göre yukarıda zikredilen nüzûl sebebi cezmlı okuyuşun "hucceti"dir. Bu kelimenin cezmlı kıraatinin geldiği anlamların ve ayetin siyakına uygunluğunun beyanı ise "tevcih" olmaktadır.

2.1.2.1. Hakiki Nehiy Olması

Şayet cezmlı okuyuştaki nehiy sığasının hakiki anlamda olduğu kabul edilirse, ayette Hz. Peygamber'e Yahudi, Hristiyan ve müşrik Araplardan oluşan cehennem ehli hakkında sormasının yasaklandığı anlamı çıkar.⁶⁶ Nitekim bu mana gerideki ayetler ve bir sonraki "Yahudi ve Hristiyanlar senden razı olmaz..."⁶⁷ ayetinden oluşan bağlama da uygun düşmektedir.⁶⁸

⁶¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 26 c., Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2013, C: II, s. 481.

⁶² Mürsel hadis, senedinin sonundaki tabiin tabakasından sonrasının râvî veya râvîleri düşen hadistir. Bkz. Mahmud et-Tahhân, *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 2011, s. 87.

⁶³ Mu'dal hadis, senedinde peşpeşe iki yahut daha fazla râvînin düştüğü hadistir. Bkz. Tahhân, *Teysîr*, s. 92.

⁶⁴ Celâlüddîn es-Suyûtî, *Ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 17 c., Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2013, C: I, s. 575.

⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, s. 482.

⁶⁶ Muhaysin, *Muğnî*, s. 184; Ezherî, *Meânî*, I, s. 171; Kamhâvî, *Talâî*, s. 28.

⁶⁷ Bakara, 2/120.

⁶⁸ Muhaysin, *Muğnî*, s. 184.

2.1.2.2. Gayri Hakiki Nehiy Olması

Buradaki nehyin, hakiki anlam olan “yasaklama” için değil; cehennem ehlinin azabının büyüklüğünü ifade için kullanılmış olması mümkündür. Bu, tıpkı hali perişan yahut çok iyi durumda olan birisinin durumu sorulduğunda cevaben söylenen “onun halini sorma!” sözü gibidir.⁶⁹

2.2. Merfu Okuyuş

İlgili kelimenin ref' irabıyla okunuşu için şaz bir kıraat huccet olarak kullanılmış ve bu şekilde okunduğunda hangi manaların söz konusu olacağı huccet kitaplarında konu edilmiştir.

2.2.1. Hucceti

Kelimenin başındaki lâ (لا) edatının, merfu okumayı gerektirecek şekilde nâfiye anlamında olduğunun hucceti, Abdullah b. Mes'ud ve Übeyy b. Ka'b'ın kıraatlerinde **ولن تُسأل** şeklinde gelmesidir.⁷⁰ Zira şaz olan bu kıraat, ayetin, öncesi ve sonrası gibi ihbârî anlamda olmasını destekler niteliktedir. Ayrıca lâ (لا) edatının nehy anlamında olması halinde vâv (و) ile değil fâ (ف) ile gelmesi gerektiği söylenerek cezmlî kıraate bir eleştiri getirilmiştir.⁷¹

2.2.2. Tevcihi

Merfu okunuşa göre ayetin irab bakımından hal cümlesi veya istinâf/başlangıç cümlesi olması mümkündür.

⁶⁹ Muhaysin, **Muğnî**, s. 184; Mekkî, **Keşf**, I, s. 313; Ezherî, **Meânî**, s. 171; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, I, s. 180; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 297; Kamhâvî, **Talâî**, s. 28.

⁷⁰ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 87; İbn Zencele, **Huccet**, s. 112; Kamhâvî, **Talâî**, s. 28. Mekkî, Übeyy b. Ka'b kıraatinin **ولن تُسأل** şeklinde, İbn Mes'ud kıraatinin ise **وما تسأل** şeklinde olduğunu söylemektedir. Bkz. Mekkî, **Keşf**, I, s. 313.

⁷¹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 313-314.

Hal cümlesi olduğu düşünüldüğünde gerideki ayete bağlı olarak mana şöyledir: “Biz seni hak ile müjdeleyici, uyarıcı ve cehennem ehlinin halinden sormayan⁷²/sorulmayan⁷³ bir halde gönderdik.”

İstinâf cümlesi olması durumunda ise ayet geriyle bağlantısı olmaksızın “sen cehennem ehlinen sorumlu olmayacaksın/değilsin” şeklinde anlaşılır. Bu tıpkı teselli babında gelen “...Sana düşen ancak tebliğdir; bize de hesap görmek düşer”,⁷⁴ “Onların hidayete ermesi senin görevin değil”⁷⁵ vb. ayetlerdeki mana gibidir.⁷⁶

3. MÂİDE SURESİ 6. AYETTEKİ أَرْجُلُكُمْ KELİMESİ

Abdest ayeti olarak bilinen Mâide Suresi’nin 5/6. ayetinin ilk secavende kadar olan kısmı şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

Bu kısımda yer alan ve “ayaklarınızı” anlamındaki أَرْجُلُكُمْ kelimesinin mütevatir kıraatler arasında iki türlü okunuşu vardır. İbn Kesîr, Hamze, Ebû Amr ve Âsım’ın râvîlerinden Ebû Bekir lââm (ل) harfinin kesrasıyla mecrûr olarak أَرْجُلُكُمْ şeklinde; Nâfi‘, İbn Âmir (ö. 118/736), Kisâî (ö. 189/805) ve Hafs (ö. 180/796) ise fethası ile mansub olarak أَرْجُلُكُمْ şeklinde okumaktadırlar.⁷⁷ Ayrıca şaz kıraatler arasında أَرْجُلُكُمْ şeklinde merfu bir okuyuş bulunmaktadır.⁷⁸

Kıraat farklılıklarının fıkıh ilmine etkisinden bahsedildiğinde ilk akla gelen ayetlerden biri olması sebebiyle bu ayetteki kıraatlerin huccetlerinden bahsetmeyi tercih ettik. Bilindiği gibi bu okuyuş farklılıkları, abdestte ayakların yıkanması ve

⁷² Mekkî, **Keşf**, I, s. 314; İbn Zencele, **Huccet**, s. 112. Ayete “sormayan” (غیر سائل) anlamı verilebilmesi için fiilin de ona uygun olarak وَلَا تَسْأَلْ şeklinde malum olması gerekir. Böyle bir okuyuş mütevatir kıraatler arasında yoksa da şâz olarak zikredilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Abdüllatif el-Hatîb, **Mu‘cem**, I, s. 184.

⁷³ İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 298; Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, I, s. 181

⁷⁴ Ra‘d 13/40.

⁷⁵ Bakara 2/272.

⁷⁶ İbn Zencele, **Huccet**, s. 112; Mekkî, **Keşf**, I, s. 313; Muhammed Sâlim Muhaysin, **Muğnî**, s. 184.

⁷⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-Abbâsî b. Mücâhid, **Kitâbü’s-Seb‘a fi’l-Kurâât**, tah. Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Dâru’s-Sahâbe, Tanta, 2007, s. 185.

⁷⁸ Abdüllatif Hatîb, **Mu‘cem**, II, s. 234.

mesh edilmesi gerektiği konusunda Sünnî ve bazı Şiiiler arasındaki bir ihtilâfta delil olarak kullanılmaktadır.

3.1. Mecerûr Kıraatin Huccetleri

İlgili ayette geçen أَرْجَلَكُمْ lafzında yer alan lââm (ل) harfinin kesrasıyla kelimeyi mecerûr okuyanlar, onu yine mecerûr bir kelime olan رُؤُوسِكُمْ kelimesine atfetmektedirler. Bunun nahiv ilminden hucceti, Arapça'da iki âmîl bir araya geldiğinde, mamûlün, âmîle ve atıf harfine en yakın olana hamledilmesinin çok olmasıdır.⁷⁹ Buradaki iki âmîl ise yıkama fiili (فَاغْسِلُوا) ve برؤوسكم kelimesindeki harf-i cer olan bâ'dır (ب).⁸⁰

Nitekim أَن ظَنَنْتُمْ أَن لَّن يَبْعَثَ اللَّهُ أَحَدًا⁸¹ ayetinde mamul konumunda olan ظَنَنْتُمْ أَن لَّن cümlesi, uzak âmîl olan ظنوا fiilinin değil, ikinci ve yakın âmîl olan ظننتم fiilinin mamûlü olmaktadır.⁸²

3.1.1. Meshi Vâcip Sayanlara Göre

Kaynaklarımızda her iki okuyuşun huccetleri de ağırlıklı olarak ayakları yıkamayı gerekli sayan görüşe aittir. Fakat müelliflerden İbn Zencele, kendisi tercih etmese de meshin vacip oluşunu savunanların huccetlerine yer vermiştir.⁸³

Bunlardan biri İbn Abbâs'tan nakledilen “abdest iki mesh ve iki yıkamadır” şeklindeki rivayettir.⁸⁴ Bir diğeri ise Şa'bî'ye (ö: 104/722) ait olduğu söylenen şu sözdür: “Cebrail mesh hükmünü indirdi. Görmez misin ki; abdestte yıkananan yerin hükmü teyemmümde meshe çevrilirken, meshedilen yerin hükmü düşürüldü.”⁸⁵

⁷⁹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; Fârisî, **Huccet**, II, s. 724; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437.

⁸⁰ Fârisî, **Huccet**, II, s. 724.

⁸¹ Cin 72/7.

⁸² Fârisî, **Huccet**, II, s. 724; Mekkî, **Keşf**, I, s. 445. Diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437.

⁸³ İbn Zencele, **Huccet**, s. 223.

⁸⁴ Abdurrezzak b. Hemâm es-San'anî, **el-Musannef**, tah. Habiburrahman el-A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Karaçi, 1983, C: I, s. 19.

⁸⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, VIII, s. 196.

Fakat diğer bazı huccet kitaplarında zikredildiğine göre İbn Abbâs ve Şa‘bî, başta emredilen mesh etmek iken sonradan bu emrin yıkamaya döndüğünü söylemişlerdir.⁸⁶

3.1.2. Yıkamayı Vâcip Sayanlara Göre

Her ne kadar ilgili ayetin mecrur okunuşu zahiren abdestte ayakların mesh edilmesi gerektiği izlenimi verse de; yıkamanın farz olduğuna dair güçlü nakli deliller ve icma bulunmaktadır. Bu yüzden mecrur kıraati huccetlendirenler genellikle ayeti yıkama anlamına göre tevcih etmişlerdir. Bu konuda zikredilenler şunlardır:

3.1.2.1. Meshin Yıkama Anlamında Olduğunun Sünnet ve İcma ile Beyanı

Ayetteki **أرجلكم** kelimesi **وجوه** üzerine atfedilip mecrur okununca ayakların mesh edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Fakat Arapça’da mesh elle sıvazlama anlamına gelebileceği gibi yıkama anlamına da gelebilir. Sünnet ve icma delilleri ise ayetteki mesh ile kastedilen mananın yıkama olduğunu bize göstermektedir.⁸⁷ Sünnetten deliller çok olmakla birlikte, huccet kitaplarında geçenler genellikle Hz. Peygamber’in (s.a.v.), ayaklarını tam yıkamayan bazı sahabîleri gördüğünde söylediği; “ويل للأعقاب من النار / Ateşten ökçelere yazıklar olsun”⁸⁸ anlamındaki hadis veya bunun farklı varyantları olmaktadır.⁸⁹ Fakihlerin icmaı da bu hususta kullanılan bir başka delildir.⁹⁰

⁸⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; İbn Hâleveyh, **İ‘râbü’l-Kırâât**, I, s. 143;

⁸⁷ Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; Ezherî, **Meânî**, I, s. 326; Fârisî, **Huccet**, s. 724; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437. Bu istidlâl şeklinin usûl-i fıkıhtaki müşterek lafza benzediği söylenebilir. Nitekim bir veya daha fazla manaya delalet etmek üzere vaz edilmiş lafız demek olan *müşterek lafız* hakkındaki hüküm; bir delil vasıtasıyla lafzı bu manalardan birine hamletmektir. Bkz. Abdülkerim Zeydân, **el-Vecîz fi Usûli’l-Fıkh**, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2015, s. 305

⁸⁸ **Buhârî**, “İlim” 3, 30, “Vudû” 27, 29; **Müslim**, Taharet, 25, 28, 30; **Ebü Dâvûd**, Taharet 46; **Tirmizî** “Taharet” 31; **Nesâî**, “Taharet” 88; **İbn Mâce**, “Taharet” 55.

⁸⁹ Fârisî, **Huccet**, II, s. 725; Ezherî, **Meânî**, I, s. 326; İbn Zencele, **Huccet**, s. 221.

⁹⁰ Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; Fârisî, **Huccet**, s. 72; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437; İbn Zencele, **Huccet**, s. 223.

Meshin yıkama anlamında kullanılabileceğine dair Araplar'ın توضأت/Abdest aldım anlamında تمسحت filini kullanması⁹¹ ve Ebû Zeyd'den nakledilen “mesh, hafifçe yıkamaktır” sözü⁹² huccet olarak zikredilmiştir.

Ayrıca Ebû Ubeyd'in⁹³ فطفق مسح ayetinde مسح lafzını الضرب/vurmak olarak tefsir etmesine istinaden abdest ayetinde de hafifçe yıkama manası kastedildiği ifade edilmiştir.⁹⁴ İbn Hâleveyh ise bu ayeti “el ve ayaklarının tozlarını yıkadı” şeklinde tefsir etmektedir.⁹⁵

Bu bağlamda Ezherî, senediyle birlikte Ebû Zeyd el-Ensârî'nin şöyle dediğini nakletmektedir: “Araplarda mesh yıkama anlamına gelebilir. Dolayısıyla ayaklar topuklara kadar yıkanmalıdır.”⁹⁶

Buradaki meshin yıkama anlamında olduğu kabul edildiğinde başın da yıkanması gerektiği şeklinde bir sonuç çıkacağı düşünülebilir. Bununla ilgili İbn Zencele Ferrâ'dan şu sözleri nakletmektedir:

“Bazen isimler birbiri üzerine atfedilip manaları farklı olabilir. Nitekim Allah Teâlâ, 97 يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وَلَدَانُ مَخْلُودُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ... ayetlerinin sonrasında وَلَدَانُ kelimesi üzerine atfederek 98 وَخُورٌ عَيْنٌ ayetini getirmiştir. Hâlbuki cennette huriler eşlerinin etrafında (vildanların yaptığı gibi) dönmeyeceklerdir.”⁹⁹

3.1.2.2. Meshedilen Azaların Sınırlarının Belirlenmiş Olması

Kur'an-ı Kerim'de yıkama emrinin bulunduğu yerde nereye kadar yıkanacağı zikredilmişken meshte böyle bir kayıtlama bulunmaması ayakların yıkanması gerektiğine delalet etmektedir. Nitekim ellerde “الى المرافق/dirseklere kadar” kaydı varken başın meshinde ve sırf meshten ibaret olan teyemmümde böyle bir sınır

⁹¹ Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; Fârisî, **Huccet**, s. 725; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 264; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437; Kamhâvî, **Talâî**, s. 58.

⁹² Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; Fârisî, **Huccet**, s. 725; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 264.

⁹³ Sad, 38/33.

⁹⁴ Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; Fârisî, **Huccet**, s. 725.

⁹⁵ İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, I, s. 144.

⁹⁶ Ezherî, **Meâni**, I, s. 327.

⁹⁷ Vakıa, 56/17-18.

⁹⁸ Vakıa, 56/22.

⁹⁹ İbn Zencele, **Huccet**, s. 223.

belirlenmesi yoktur. Ayaklarda ise “الى الكعبين/topuklara kadar” denilerek sınır zikredilmiştir.¹⁰⁰

3.1.2.3. İsrafa Tembih veya Mestler Üzerine Mesh Manası

Bu lafzın mecrur olarak okunmasıyla, suyun çokça israf edilmesinin muhtemel olduğu yer olan ayaklarda bu israfa dikkat çekilerek “mesh eder gibi yıkayın” manası¹⁰¹ yahut ayağa mest giyildiği zamanlarda mesh manasının kastedilmiş olabileceği söylenmiştir.¹⁰²

3.1.2.4. Meshin Nesh Edilmiş Olması

Bir diğer görüşe göre ise ayetteki أرجلكم lafzı hem lafzen hem manen رؤسكم üzerine atfedilmiştir. Buna göre ayet ilk defa ayakların mesh edilmesini emretmek üzere nazil olmuştur. Fakat bu emir, sünnette de beyan edildiği üzere nesh edilmiştir.¹⁰³ Nitekim İbn Abbâs ve Şa‘bî’nin de bu görüşte olduklarını daha önce zikretmiştik.

3.1.2.5. Cerr-i Civâr ile Mecerûr Olması

Meşhur nahiv âlimi İbn Hişâm’ın (ö: 761/1360) “Bir şey, diğerinin yakınında/civarında bulunduğunda ona kendi hükmünü verir.”¹⁰⁴ kaidesiyle ifade

¹⁰⁰ Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, II, s. 264; Fârisî, **Huccet**, II, s. 735; Mekkî, **Keşf**, I, s. 445; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437. Bu delil, mecrur okuyanlar tarafından meshin yıkama anlamında olduğunu göstermek için kullanıldığı gibi mansub, yani ج harfinin fethasıyla okuyanlar tarafından okuyuşlarının maksut manaya daha uygun olduğunu göstermek için de kullanılmıştır. Bkz. İbn Zencele, **Huccet**, s. 221; İbn Hâleveyh, **İ‘râbü’l-Kırâât**, I, s. 144; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 129.

¹⁰¹ Kamhâvî, **Talâî**, s. 58.

¹⁰² Muhammed Sâlim Muhaysin, **el-Muğnî fî Tevcihi’l-Kırââti’l-Aşri’l-Mütevâtira**, 3 c., Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’t-Türâs, Gize, 2013, C: II, s. 9; Kamhâvî, **Talâî**, 58.

¹⁰³ Kamhâvî, **Talâî**, s. 58; Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, II, s. 263; Muhaysin, **Muğnî**, **Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh**, II, s. 9.

¹⁰⁴ İbn Hişâm el-Ensârî, **Muğnî’l-Lebîb an Kütübî’l-E‘ârîb**, 7 c., tah. Abdüllatif Muhammed el-Hatîb, Kuveyt, 2002, C: VI, s. 660.

ettiği bu nahiv konusuna, bahsini yaptığımız kelimenin mecrur okuyuşunu temellendirme sadedinde fıkıh kitaplarında çokça müracaat edilmektedir.¹⁰⁵

Buna göre أَرْجَلُكُمْ, sırf yakın olduğu için lafzen meshedilmesi emredilen رؤوس (başlar) üzerine atfedilmiş olmakla beraber mana bakımından gerideki yıkama emrine tabidir.¹⁰⁶ Bu kullanıma Arapça'dan getirilen en meşhur misal ise “harap olmuş bir kertenkele yuvası” anlamındaki “هَذَا جُحْرٌ ضَبٌّ خَرِبٌ” sözüdür. Burada خرب lafzı aslında merfu olan جحر lafzının sıfatı iken ضب kelimesine yakınlığı sebebiyle mecrur okunmuştur.¹⁰⁷

Huccet kitaplarında da yerini bulmuş olan bu delil, bazı müellifler tarafından yorum yapılmaksızın zikredilmiş,¹⁰⁸ çoğunluk ise bunun sadece şiir zaruretinde kullanıldığını, Kur'an'da ise böyle bir şeyin söz konusu olmadığını söyleyerek bu istidlali zayıf, hatta yanlış bulmuştur.¹⁰⁹

3.1.2.6. Şiir

Ayetteki mesh emrinin yıkama emri üzerine atfı mana cihetiyledir. Bu tıpkı cahiliye şairlerinden Abdullah b. Ziba'râ'ya ait şu beyte benzemektedir:

يَا لَيْتَ بَعْلَكَ قَدْ غَدَا - مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمْحًا

Burada “mızrak” anlamındaki رمح lafzının, “kılıç” anlamındaki سيف üzerine atfı mana cihetiyle olmaktadır. Zira مُتَقَلِّدًا kelimesinin anlamındaki “kuşanmak” kılıca ait bir amel olup Arapça'da mızrak için kullanılmamaktadır.¹¹⁰ Dolayısıyla buradaki

¹⁰⁵ Kemâlüddîn b. Hümâm, **Şerhu Fethi'l-Kadîr**, 10 c., Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y., C: I, s. 14; Hatîb eş-Şirbînî, **Muğni'l-Muhtâc**, 4 c., tah. Ali Muhammed Mi'vad-Âdil Ahmed Abdülmevcud, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2011, C: I, s. 93; Şihâbüddîn el-Karâfî, **ez-Zahîra**, 14 c., tah. Muhammed Haccî, Tunus, 2012, C: I, s. 270.

¹⁰⁶ İbn Zencele, **Huccet**, s. 223.

¹⁰⁷ İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, I, s. 143; İbn Zencele, **Huccet**, s. 223.

¹⁰⁸ İbn Zencele, **Huccet**, s. 223.

¹⁰⁹ İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 129; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 264; İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, I, s. 143; Kamhâvî, **Talâî**, s. 58.

¹¹⁰ Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 263. Beytin Tercümesi: “Keşke senin kocan da kılıç ve mızrak kuşanıp gitseydi.”

مقلدا kelimesinin “taşımak” gibi her iki alet için de geçerli olabilecek bir manayı içerdiği söylenir.¹¹¹

Buna göre mecrûr okuyuştaki mesh emri, bu konudaki diğer delillerin de ortaya koyduğu üzere yıkama anlamını da içermiş olmaktadır.

3.2. Mansub Kiraatin Huccetleri

İncelediğimiz huccet kitaplarının müellifleri, abdestte ayakların yıkanması gerektiği görüşündedirler. Bu yüzden geride İbn Zencele’den naklettiğimiz dışında mesh etme manasına götürecek bir tevcih bulunmamaktadır. Bununla birlikte ayakların mesh edilmesi görüşünde olanların mansub okuyuşu mütevatir kabul ettiklerini kendi kaynaklarında görmekteyiz.¹¹² Onlar bu okuyuşu, أَرْجَلُكُمْ lafzının, بَرُوسُكُمْ lafzının mahalline atfedildiğini söyleyerek açıklamaktadırlar.¹¹³

3.2.1. Lafzen Muahhar Olup Manen Mukaddem Olması

Nasb irabıyla أَرْجَلُكُمْ şeklinde okuyanlara göre bu lafız, geride yıkanması emredilmiş olan “يُؤْخَذُ بِوُجُوهِكُمْ/üzünüz” üzerine atfedilmiştir.¹¹⁴ Bu durumda kelime lafzen muahhar (sonra) fakat manası mukaddem (önce) olmaktadır.¹¹⁵ Zira atıf harfi olan vâv (و), mutlak cem manasında olup tertip (sıralama) ifade etmez.¹¹⁶ Bunun örnekleri Kur’an’da mevcuttur ki aşağıda bunlara işaret edilecektir.

¹¹¹ Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, **el-İntisâf mine'l-İnsâf**, (Muhammed b. Saîd el-Enbârî, **el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîl el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, 2 c, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2007, Eser içinde) C: II, s. 501.

¹¹² Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Bihâru'l-Envâr**, 52 c., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 2008, C: XXXIX, s. 145.

¹¹³ Meclisî, **Bihâru'l-Envâr**, XXXIX, s. 146.

¹¹⁴ Mekkî, **Keşf**, I, s. 446; Fârisî, **Huccet**, II, s. 725; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 263; İbn Ebî Meryem, **Mûdah**, I, s. 437; Kamhâvî, **Talâî**, s. 58; . İbn Zencele, **Huccet**, s. 221; İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırâât**, I, s. 143; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 129; Muhaysin, **Muğnî**, **Mektebetü Evlâdi's-Şeyh**, II, s. 8; Ezherî, **Meâni'l-Kırâât**, I, s. 326.

¹¹⁵ Ezherî, **Meâni'l-Kırâât**, I, s. 326; Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 263; İbn Zencele, **Huccet**, s. 221.

¹¹⁶ Muhaysin, **Muğnî**, **Mektebetü Evlâdi's-Şeyh**, II, s. 8.

3.2.1.1. Kur'an'dan Örnekler

Mâide Suresi'nin 5/5. ayetinde geçen ¹¹⁷أَجَلٌ لَّكُمْ الطَّيِّبَاتُ cümlesinden sonra araya bazı fasılalar girmiş ve daha sonra الطيبات üzerine atfedilen والمُحْصَنَاتُ kelimesi gelmiştir.¹¹⁸

¹¹⁹مَسْمًى ayetindeki مسمى lafzı, araya giren birkaç lafızdan sonra كلمة üzerine atfedilmiştir.¹²⁰

¹²¹وَأَسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ayetinde, rükû etmek secde etmekten önce olduğu halde secde önce zikredilmiştir.¹²² Dolayısıyla bir kelimenin lafzen muahhar olup manada mukaddem olması vakidir. Buna göre ayetin takdiri واسجدي واركعي şeklindedir. Çünkü rükû secdeden önce gelir.¹²³ Aynı şekilde abdest ayetinin takdirinin de şöyle olduğu söylenmiştir: ¹²⁴اغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَارْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ

3.2.2. Rivayet

Abdullah b. Ömer'den nakledilen şu rivayet mansub okuyuşun hücceti olarak zikredilmiştir: “Ben, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile birlikte Hz. Ali'nin yakınındaydık. İnsanlar onu meşgul ediyordu. Biz أَرْجُلُكُمْ (mansub) okuduk. Bir adam أَرْجُلُكُمْ (mecrûr) diyerek bizi uyardı. Bunun üzerine Hz. Ali ‘senin dediğin gibi değil’ buyurarak ayeti (mansub olarak) okudu.”¹²⁵

¹¹⁷ Mâide 5/5.

¹¹⁸ İbn Zencele, **Huccet**, s. 221.

¹¹⁹ Taha 20/129.

¹²⁰ İbn Zencele, **Huccet**, s. 221.

¹²¹ Âl-i İmrân 3/43.

¹²² Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 263.

¹²³ Muhaysin, **Muğnî, Mektebetü Evlâdi's-Şeyh**, II, s. 8.

¹²⁴ Mehdevî, **Şerhu'l-Hidâye**, II, s. 263.

¹²⁵ İbn Zencele, **Huccet**, s. 221; Mekkî, **Keşf**, I, s. 446.

3.2.3. Ortak Huccetler

Bazı huccetler aynı anda birden fazla kıraat için kullanılabilmektedir. Böyle bir durumda huccetlerin ispat ettiği noktalar farklı olmaktadır. Aşağıdaki huccetler hem mecrûr hem de mansub okuyuşun hucceti olarak zikredilmiştir:

3.2.3.1. Yıkamayla İlgili Haberlerin Sıhhati

Mansub okuyuş ayakların yıkanması gerektiğini açıkça ortaya koymakta ve bu konudaki işkâli ortadan kaldıracı bir vasfı haiz olmaktadır.¹²⁶ Buna bağlı olarak, mecrûr kıraatte meshin yıkama anlamında olduğunu beyan etmek gibi dolaylı huccet konumunda olan rivayetler, mansub okuyuşta doğrudan huccet olmaktadır.

Bu meyanda delil alınan en temel rivayetlerden biri daha önce de zikrettiğimiz “ويل للأعقاب من النار / Ateşten ökçelere yazıklar olsun”¹²⁷ hadisidir. Bunun dışında incelediğimiz huccet kitaplarında zikredilen bir diğer rivayet ise şöyledir: “Abdûlmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc şöyle dedi: ‘Atâ’ya dedim ki: Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ashabından ayaklarına mesh eden birini biliyor musun?’ O da şöyle cevap verdi: Allah’a yemin olsun ki bilmiyorum.”¹²⁸

3.2.3.2. Meshedilen Azaların Sınırlarının Belirlenmiş Olması

Daha önce zikrettiğimiz üzere mecrûr kıraatte ayetteki emrin ayakları yıkamaya delâlet ettiğini göstermek için kullanılmış olan bu huccet, aynı zamanda mansub kıraatin bu husustaki sarîh ifadesini teyit için getirilmiştir.¹²⁹

¹²⁶ Mekkî, **Keşf**, I, s. 446.

¹²⁷ **Buhârî**, “İlim” 3, 30, “Vudû” 27, 29; **Müslim**, “Taharet”, 25, 28, 30; **Ebû Dâvûd**, “Taharet” 46; **Tirmizî** “Taharet” 31; **Nesâî**, “Taharet” 88; **İbn Mâce**, “Taharet” 55. Hadisi mansub okuyuşun hucceti bağlamında zikredenler için bkz. Fârisî, **Huccet**, II, s. 725; İbn Zencele, **Huccet**, s. 221;

¹²⁸ İbn Zencele, **Huccet**, s. 221.

¹²⁹ İbn Zencele, **Huccet**, s. 221; İbn Hâleveyh, **İ’râbü’l-Kırâât**, I, s. 144; İbn Hâleveyh, **Huccet**, s. 129.

3.2.3.3. Şiir

Yukarıda zikrettiğimiz Abdullah b. Zîba'râ'nın şiiri mansub kıraatin hucceti olarak da kullanılmıştır. Fakat bu kez ilgili şiirde mahzûf bir fiil takdir edilmesi görüşü esas alınmış ve buna göre ayetteki اَرْجُلُكُمْ kelimesinden önce mahzûf اغسلوا fiilinin olduğu söylenmiştir.¹³⁰

3.3. Merfu Kıraatin Hucceti

Nafi, Hasen-i Basrî ve A'meş'ten rivayet edilen ve şaz kategorisinde yer alan bu okuyuşa göre اَرْجُلُكُمْ kelimesi, haberi mahzûf bir mübteda olmak üzere merfudur.¹³¹ Şaz kıraatlerin huccetlerine dair eser yazmış olan İbn Cinnî, buradaki mahzûf haberin “yılanması vaciptir, yılanması farzdır, yılanır vb.” lafızlarla takdir edilebileceğini söylemektedir.¹³² Meshi vacip görenlere göre ise bu haber “mesh edilir” şeklindedir.¹³³

Ayrıca İbn Cinnî, yeni bir cümleye başlanmış olması ve diğer kıraatlerdeki gibi öncesiyle bağlantı olmaması sebebiyle bu okuyuşun mana bakımından daha kuvvetli olduğunu söylemektedir.¹³⁴

¹³⁰ İbn Zencele, **Huccet**, s. 222.

¹³¹ Abdüllatîf Hatîb, **Mu'cem**, II, s. 234; İbn Cinnî, **Muhteseb**, I, 208. Nâfi''den rivayet râvî Velîd b. Müslim'dir.

¹³² İbn Cinnî, **Muhteseb**, I, s. 208.

¹³³ Abdüllatîf Hatîb, **Mu'cem**, II, s. 234.

¹³⁴ İbn Cinnî, **Muhteseb**, I, s. 208.

SONUÇ

Huccet kelimesi “açık delil” anlamında isim olup “ihticâc” ise “delil edinme” manasına gelmektedir. Kur’an’daki kıraat farklılıklarını dil ve rivayet ilimleri ışığında inceleyen, gerekçelendiren ve manada meydana gelen değişiklikleri belirten bir bilim dalı şeklinde tarif edebileceğimiz, kıraat ilminin bir alt disiplini haline gelmiş olan kıraatlerin ihticâc; “tevcîhü’l-kırâât”, “meâni’l-kırâât”, “i’râbü’l-kırâât”, “intisâr li’l-kırâât”, “ta’lîlü’l-kırâât” gibi isimlerle de gündeme gelmiştir.

Bu ilmin, dil cihetinden Kur’ân-ı Kerîm’in farklı kıraatlerine getirilebilecek tenkitlere karşı donanım sağlamak, kıraatlerin icâz ve belagat yönleri hakkında bilgi sahibi olmak, sıhhatleri konusunda şüpheden ve inkârdan korunmak gibi faydalarının yanı sıra kıraat ilminin etki ettiği bütün disiplinlere de dolaylı olarak faydasının bulunduğu söylenebilir.

İlk defa Sahabe arasında yaşanan kıraat ihtilaflarını bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) sonlandırmıştır. Onun vefatından sonra yaşanan birtakım olaylar, öğrenilen kıraatlerin farklı argümanlarla savunulmasına neden olmuştur. İlk dönemlerde şifahi olarak ve değişik vesilelerle öne sürülen kıraat huccetleri, bu alandaki tedvin faaliyetlerine zemin hazırlamıştır.

Başta dil ve tefsir türü eserlerin içerisinde yer yer değinilen bu huccetlere, ilk kez kıraatleri bir araya toplayan çalışmalarda yer verilmiştir. Gün geçtikçe okuyuşlar hakkında zikredilen üstünlük ve tercih sebeplerinin artması, bu alanda yazılan müstakil kitapların malzemesini zenginleştirmiştir.

Kıraatlerin huccetleriyle ilgili yazılan ilk kitaplar günümüze ulaşamamakla birlikte, hicri üçüncü asırda yazılmış bazı kitapların isimlerinden bu konuda yazıldıkları anlaşılmaktadır. Kıraat ilminin sistemleşmesindeki en etkili isim sayılan İbn Mücâhid’in, huccetlerle ilgili kitapların yazılmasında da büyük ölçüde etkisi görülmektedir. Nitekim eserler yazılırken çoğunlukla onun tespit ettiği yedi kıraat esas alınmıştır.

Bu eserlerin yedi kıraate göre yazılmış olmasının bir diğer sebebi de, on kıraat (kıraat-i aşere) geleneğinin daha sonra İbnü’l-Cezerî ile teşekkül etmiş olmasıdır.

Görebildiğimiz kadarıyla on kıraatin huccetlerine dair yazılan pratik huccet çalışmalarının elde mevcut olanları ise son yüzyıla aittir. Son dönemde huccetler üzerine yapılan çalışmalara bu alanın teorik yönüne dair olanlar da katılmıştır.

Her dönemde kendine mahsus bir seyirde gelişim göstermiş olan ihticâc faaliyetleri esnasında, sahih okuyuşları birbirinden üstün görmek gibi bazı problemler görülmüştür. Bazı kıraat âlimleri, mütevatir kıraatler arasından yapılan seçimlerde bir kıraati diğerine üstün görmenin caiz olmadığını söyleyerek bu girişimleri engellemeye çalışmıştır. Bazı sahabîlerde görülen bir kıraati eleştirmeye yönelik ifadelerin ise “o esnada ilgili okuyuşun onun indinde henüz mütevatir olmadığı” şeklinde değerlendirilmesi mümkündür.

Kıraatler farklı ilimlerden istifade edilmek suretiyle ihticâc faaliyetine konu olmuştur. Bir okuyuşun hucceti Kur'an'ın başka yerindeki bir okuyuş olabileceği gibi nahiv, sarf, belagat, hadis ve tefsir ilimlerinin verileri veya Arap dilinin lehçe ve kullanımları da olabilmektedir.

Çalışmamızda kısaca tanıttığımız dokuz huccet kitabını ve çağdaş dönemlerde kaleme alınmış çalışmaları genel olarak karşılaştırdığımızda elde ettiğimiz bilgi ve sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

Tezimize kaynaklık eden huccet kitaplarını usûl meseleleri bağlamında incelediğimizde, aralarında bazı farklılıklar görmekteyiz. Örneğin, bazıları eserin müstakil bir bölümünü usûl meselelerine ayırmışken diğerleri bu konuları genellikle Mushaf'ta geçtiği ilk yerde olmak üzere dağınık bir biçimde zikretmektedir. Bu nedenle usûle dair bir meselenin huccetiyle ilgili araştırma yapmak isteyenler, baş tarafında bu konuların yer aldığı eserlerden daha kolay istifade etmektedir.

Usûl meselelerini müstakil bir bölümde işleyen eserler arasında da birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin birinin uzunca işlediği bir konuya diğeri çok az temas etmekte yahut hiç değinmemektedir. Yine eserlerde konuların taksimatında görülen farklılıklar ve meseleleri kıraat yahut lûgat merkezli inceleme gibi bazı karakteristik özellikler göze çarpmaktadır. Bununla birlikte çoğunun verdiği bilgiler birbirine yakın olmaktadır. Bunun sebebi, usûl konularının çoğunun dilin fonetik

yönüyle alakalı olması ve müelliflerin kaynak olarak genellikle ilk dönem dilcilerin eserlerini kullanmış olmaları olabilir.

Burada değinmek istediğimiz diğer bir husus da huccetler arasında bir derecelendirmenin söz konusu olduğudur. Örneğin, istiâze ve besmele gibi bazı konularda pek rastlanmasa da; usûl meseleleri içerisinde yer alan kıraat farklılıklarının huccetleri genellikle telaffuzda kolaylığa dayandırılır. Huccetler arasında bir derecelendirme bulunduğunu varsayarsak, “kolaylık” huccetinin söz konusu okuyuşlarda en başta yer alan genel bir huccet olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra bu kolaylığın dilde nasıl gerçekleştiğine dair zikredilenler ise söz konusu derecelendirmenin alt basamaklarını oluşturur. Örneğin, اركب معنا cümlesinde bâ (ب) ve mîm (م) harflerinin idğam ile okunmasının gerekçesi olan “kolaylık”, bu okuyuşun birinci derece hucceti olmaktadır. İki harf arasında mahreç birliği olduğu için ب harfini telaffuz ettikten sonra dudakların ayrılıp م için tekrar aynı yere dönmesi yerine tek hamlede söylemenin daha kolay olduğunun izahı ise bu kolaylığın nasıl gerçekleştiğine dair ikinci derece huccet (buna “huccetin hucceti” veya “huccetin illeti” de denebilir) olmaktadır.

Huccet kitaplarının ferş-i huruf kapsamındaki okuyuşları ele alış biçimleri incelendiğinde eserler birkaç açıdan tasnife tabi tutulabilir:

Bazı kitapların diğerlerine göre daha muhtasar bir yapıda olduğu görülmektedir. İbn Zencele’nin *Huccetü’l-Kırâât*, İbn Hâleveyh’in *el-Hucce* ve Kamhâvî’nin *Talâi’u’l-Beşer* isimli eserleri böyledir. Hatta İbn Hâleveyh’e nispet edilen eserde çoğunlukla “şöyle okuyanların hucceti” diyerek kıraat imamlarının adları zikredilmemektedir. Ayrıca *Huccetü’l-Kırâât*, *el-Hucce*’ye nispetle daha fazla detaya yer vermiştir. Kamhâvî ise genellikle bütün huccetleri zikretmekte fakat konu hakkında başka esere bakmamış okuyucuların anlamasını zorlaştıracak mücmel ifadeler kullanmaktadır.

Kıraatlerin hem huccet hem de tevcihlerine en geniş biçimde yer veren eserler olarak, Mekkî b. Ebî Tâlib’in *el-Keşf* isimli eseriyle Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-Hucce*’si öne çıkmaktadır. Ancak Mekkî’nin kitabı, çok daha sistematik olması sayesinde istifadeyi kolaylaştırmaktadır. Mekkî’nin eserinde öne çıkan özelliklerden biri de; ele

alınan okuyuşun huccetlerini zikrettikten sonra şayet varsa o şekilde okuyan ilk dönem âlimlerin (Sahabe, Tabiin) isimlerine yer vermesidir.

Çağdaş çalışmalardan biri olan, Muhammed Sâlim Muhaysin'e ait *el-Muğnî fî Tercîhi'l-Kırââtî'l-Aşri'l-Mütevâtira* adlı kitapta kıraatlerin ihticâcından çok, anlamda olan değişiklikler (tevcih) konu edinilmiştir. Bu nedenle bu eserden, daha çok kıraatlerin tefsire/manaya etkisi üzerine araştırma yapanların istifade edeceği kanaatindeyiz.

Ayrıca örneklerde görüleceği üzere; huccetleri bir kıraat imamına yahut dil âlimine isnat etmiş olmaları, bazı kitapların hususiyetleri arasında zikredilebilir.

Dil ve gramer konularına ağırlık verme noktasında Fârisî ve Mekkî'nin eserleri başta olmak üzere Ezherî'nin *Meâni'l-Kırâât* ve İbn Hâleveyh'in *İ'râbü'l-Kırââtî's-Seb'* adlı kitapları öne çıkmaktadır.

Geriye kalan İbn Ebî Meryem'in *el-Kitâbü'l-Mûdah* ve Mehdevî'nin *Şerhu'l-Hidâye* adlı eserlerinin ise gerek huccet gerekse tevcih ve diğer konulara yer verme hususunda orta bir konumda yer aldığını söyleyebiliriz.

Saymış olduğumuz bu farklılıklar en fazla göze çarpanlardır. İncelenmesi halinde bunlardan başka (Arap şiirine daha fazla yer vermek, kendi tercihini beyan etmek, huccetleri eleştiriye tabi tutmak vb.) sayılamayacak kadar hususiyetlerin tespit edilmesi mümkündür.

Son olarak çalışmamız, tam anlamıyla bir huccet kitabının dilimize kazandırılabilceğini de göstermiş bulunmaktadır. Henüz usûl ve ferş-i hurûf konularının tamamen işlendiği bir huccet kitabına sahip değiliz. Böyle bir çalışmanın yapılması halinde; mümkün olduğu kadar huccet kitabından faydalanılması, Türk okuyucusunun zihnini yoracak tartışmalara girilmemesi ve meselelerin başlıklar altında toplanıp değerlendirilmesi şeklindeki metodun benimsenmesinin, herhangi bir kitabın tercüme edilmesinden daha faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira ülkemizde yerleşmiş bir Kıraat-i Aşere geleneği mevcut olup klasik huccet kitapları daha çok yedi kıraate dair yazılmıştır. On kıraatin huccetine dair yazılmış olanlar ise bazı noktalarda klasiklerden eksik kalmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülhamid, Muhammed Muhyiddin: **el-İntisâf mine'l-İnsâf**, (Muhammed b. Saîd el-Enbâri, **el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîl el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2007, Eser içinde).
- Abdül'âl, Halîl: “el-İhticâc li'l-Kırââtî'l-Kur'âniyye”, Mecelletü Külliyyeti Dâri'l-Ulûm, Kahire, 1999.
- Acmî, Abdülfettâh es-Seyyid: **Hidâyetü'l-Kârî ilâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bârî** Mektebetü Taybe, Medine, t.y.
- Âmin, Muhtâr Veled: “Medhalü İlmi't-Tevcîh”, 28 Nisan 2010, (Çevrimiçi) http://almokhtar-1.blogspot.com.tr/2010/04/blog-post_28.html, 03.09.2016.
- Ateşyürek, Remzi: **Kisai'nin kıraatı ve kıraatının hüccetleri**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1999.
- Atîk, Abdülaziz: **Târihu'n-Nakdi'l-Edebiyyi 'Înde'l-Arab**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1974.
- Bedr, Abdurrahman İbrahim: “Menhecü'l-Müellif”, (İbn Ebî Meryem, **el-Kitâbü'l-Mûdah**, tah. Abdurrahman İbrahim Bedr, Dâru's-Sahabe, Tanta, 2007, Eser içinde).

- Bekkâr, Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan: **el-Mehdevî ve Menhecühû fî Kitâbihi'l-Muvaddih fî Ta'lîli Vücûhi'l-Kırâât**, Dâru's-Selâm, Kahire, 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl: **el-Câmi'u's-Sahîh**, tah. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dimeşk, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerif: **Ta'rîfât**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Çağır, Necdet: **Basra İmamlarının Kiraatları ve Huccetleri**, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1995.
- Çimen, Abdullah Emin: **Hafızlık Tarihi ve Türkiye'de Hafızlık Kurumunun İşlevselliği**, Sayfa Dijital Baskı, İstanbul, 2010.
- Çollak, Fatih: **Asım Kırâatı'nın Hafs Rivayetinde Muhtelif Vecihler ve Huccetleri**, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.
- Dağ, Mehmet: **Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım**, İSAM Yay., İstanbul, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman: **el-Urcûzetü'l-Münebbihe**, tah. Muhammed b. Meckân el-Cezâirî, Dâru'l-Muğnî, Riyad, 1999.
- Decvâ, Kâsım Ahmed: **Kalâidü'l-Fikr fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-Aşr**, Dâru'-Se'âde, y.y., 2007-2008.

- Demirci, Muhsin: **Tefsir Usulü**, İFAV yay., İstanbul, 2012.
- Devserî, İbrahim b. Saîd: **Muhtasaru'l-İbârât li Mu'cemi Mustalahâtî'l-Kırâât**, Dâru'l-Hadâra, Riyad, 1429/2008
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Abdülğaniyy el-Bennâ: **İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'ate 'Aşer**, tah. Abdurrahim Tarhûnî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2009.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as: **Sünen-i Ebû Dâvûd**, Mektebetu Terbiyeti'l-Arabi, Beyrut, 1989.
- Ebû Hâkah, Ahmed: **Mu'cemü'n-Nefâis el-Kebîr**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, t.y.
- Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâil: **İbrâzü'l-Meânî min Hirzi'l-Emânî**, tah. İbrâhim Atve Avd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- Efğânî, Said: "Mukaddime" (İbn Zencele, **Huccetü'l-Kırâât**, tah. Said el-Efğânî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1997, Eser içinde).
- Endelûsî, Ebû Hayyân: **Tefsîru Bahrî'l-Muhît**, tah. Adil Ahmed-Ali Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Ergüven, Şehabettin: "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, c. 6, sayı: 11, 2007/1.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed: **Meânî'l-Kırâât**, tah. Ubeyd Mustafa Derviş-Avd b. Hamd el-Kavezî, Ref'ul Müsâhim, Riyâd, 1991.

- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed: **Meâni'l-Kırâât**, tah. Muhammed b. 'Îd eş-Şa'bânî, Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, Tanta, 2007.
- Fârisî, Ebû Ali: **el-Hucce fî 'Îleli'l-Kırââtî's-Seb'**, tah. Muhammed İbrâhim Sünbül-İbrâhim Câbir Ali-Muhammed Fuâd Ğayt, Dâru's-Sahâbe, Tanta, 2009.
- Fârisî, Ebû Ali: **el-Hucce fî Îleli'l-Kırââtî's-Seb'**, tah. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Fâsî, Muhammed el-Âbid: "Nisbetü'l-Hucceti ilâ İbn Hâleveyh lâ Tasihhu", **Mecelletü'l-Lisân el-Arabî**, c. I, No: 8, 1971.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed: **Kitâbü'l-Ayn**, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabiyyi, Beyrut, 2005.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd: **Meâni'l-Kur'ân**, tah. İmâdüddîn b. Raşîd, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 2011.
- Gülle, Sıtkı: "Kıraatlerde Tevatür Olgusu", **Tarihten Günümüze Kıraat İlmi: Uluslararası Kıraat Sempozyumu**, DİB Yayınları, İstanbul, 16-18 Kasım 2012.
- Harbî, Abdülaziz b. Ali b. Ali: **"Tevcîhü Müşkili'l-Kırââtî'l-Aşriyyeti'l-Ferşiyye: Lüğaten ve Tefsîran ve İ'râben"**, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke, 1417 h.
- Hatîb, Abdüllatif: **Mu'cemü'l-Kırâât**, Dâru's-Sa'diddîn, Dimeşk, 2009.

- Haydar, Hâzim Saîd: “Medhal” (Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, **Şerhu’l-Hidâye**, tah. Hâzim Saîd Haydar, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, h. 1415, Eser içinde).
- Hebşân, Hasen Sâlim Aved: **Tevcîhü’l-Müfessirîn**, Câizetü’d-Dübeyyi’d-Devliyye li’l-Kur’âni’l-Kerîm, Dubai, 2013.
- Heyet: **el-Mu’cemü’l-Vasît**, Mektebetü’s-Şurûk ed-Devliyye, Kâhire, 2004.
- Heyet: “İSTİÂZE”, **el-Mevsûatü’l-Fıkhıyye**, Vezâratü’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye, Kuveyt, 2012.
- İbnü’l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed: **en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşr**, tah. Cemalüddin Muhammed Şeref, Dâru’s-Sahâbe, Tanta, 2014.
- İbnü’l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed: **Kitâbü Tahbîri’t-Teysîr fi’l-Kırââtî’l-Aşr**, tah. Ahmed Muhammed Müflih el-Kudât, Dâru’l-Furkân, Zerkâ, 2000.
- İbnü’l-Cezerî, Şihâbüddîn Ebûbekr Ahmed: **Şerhu Tayyibeti’n-Neşr**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osman: **el-Muhteseb**, tah. Ali Necdî Nâsıf-Abdulhalim Neccâr-Abdül Fettah Şelebî, Dâru Sezkin, İstanbul, 1984-86.
- İbn Ebî Meryem: **el-Kitâbü’l-Mûdah**, tah. Abdurrahman İbrahim Bedr, Dâru’s-Sahabe, Tanta, 2007.

- İbn Fâris, Ahmed b. Zekerıyyâ: **Mu'cemü Mekâyîsü'l-Lüğa**, tah. Abdüsselam Muhammed Hârun, Dâru'l-Fıkr, 1979.
- İbn Hâleveyh: **el-Huccetü fi'l-Kırââtî's-Seb'**, tah. Abdül'âl Sâlim Mekrem, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1979.
- İbn Hâleveyh: **İ'râbü'l-Kırââtî's-Seb' ve 'İleluhâ**, tah. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1992.
- İbn Hanbel, Ahmed: **Müsned**, tah. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1999.
- İbn Hazm: **el-Muhallâ**, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatü'n-Nahda, Mısır, h. 1347.
- İbn Hümâm, Kemâlüddîn: **Şerhu Fethi'l-Kadîr**, Beyrut, Dâru'l-Fıkr, t.y.
- İbn Kuteybe: **Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân**, tah. es-Seyyid Ahmed es-Sakar, Dâru't-Türâs, Kâhire, 1973.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî: **Sünen**, tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.
- İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem: **Lisânü'l-Arab**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-Abbâsî: **Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât**, tah. Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Dâru's-Sahâbe, Tanta, 2007.
- İbn Nedîm: **Fihrist**, tah. Rıza-Teceddüd, y.y., t.y.

- İbn Nüceym: **Bahru'r-Râik**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013.
- İbn Zencele: **Huccetü'l-Kırâât**, tah. Said el-Efğanî Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1997.
- Kalânîsî, Ebu'l-İzz Muhammed b. el-Huseyn: **el-Kifâyetü'l-Kübrâ fî'l-Kırâati'l-Aşr**, Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, Tanta, 2003.
- Kamhâvî, Muhammed Sâdık: **Talâi'u'l-Beşer fî Tevcîhi'l-Kırâeti'l-Aşr**, Dâru'l-Akîde, Kâhire, 2006.
- Kamhâvî, Muhammed Sâdık: **Kalâidü'l-Fikr fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-Aşr**, Dâru'-Se'âde, y.y., 2007-2008.
- Karaçam, İsmail: **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri**, İFAV, İstanbul, 2013.
- Karâfî, Şihâbüddîn: **ez-Zahîra**, tah. Muhammed Haccî, Tunus, 2012.
- Kâtip Çelebi: **Keşfu'z-Zunûn**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2007.
- Kavezî, Ubeyd Mustafa Derviş-Avd b. Hamd: "Tarîkatü 'Ard-i Ebî Mansûr", (Ezherî, **Meâni'l-Kırâât**, Eser içinde).
- Kudât, Muhammed: **Mukaddimâtün fî İlmi'l-Kırâât**, Dâru Ammâr, Ürdün, 2001.
- Kurtubî, Abdulvehhâb b. Muhammed: **el-Miftâh fî İhtilâfi'l-Karaeti's-Seb'a**, tah. Hâtim Dâmin, Dâru'l-Beşâir, Dimeşk, 2006.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh: **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, tah. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Etfîş, Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, Kâhire, 1964.

- Ma'sarâvî, Ahmed İsâ: **el-Kırââtü'l-Vâridetü fi's-Sünne**, Dâru's-Selâm, Kahire, 2006.
- Meclisî, Muhammed Bâkır: **Bihâru'l-Envâr**, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 2008.
- Mehdevî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr: **Şerhu'l-Hidâye**, tah. Hâzim Saîd Haydar, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, h. 1415.
- Mehdi, Muhammed Abdullah: "İbn Zencele ve Menhecuhû fî Tevcîhi'l-Kırâati'l-Kur'âniyye", Malezya el-Medînetü'l-Âlemiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî: **Dirâsâtün Târihiyyetün Mine'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1988.
- Mekkî, İbn Ebî Tâlib: **el-İbâne an Meâni'l-Kırâât**, tah. Abdülfettah İsmâil Şelebî, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, t.y.
- Mekkî, İbn Ebî Tâlib: **el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâati's-Seb'i ve 'İlelihâ ve Hucecihâ**, tah. Abdurrahim Tarhûnî, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 2007.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim: **el-Muğnî fî Tevcîhi Kırâeti'l-Aşri'l-Mütevâtira**, Dâru'l-Cîl, Kâhire, 1988; Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, Gize, 2013.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim: **el-Müstenîr fî'l-Kırâati'l-Mütevâtira min Haysü'lügâti ve'l-İ'râb**, Dâru Muhaysin, Kahire, 2003.
- Mutçalı, Serdar: **Dağarcık**, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995.

- Müslim, Ebu'l-Hüseyin İbn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî: **el-Câmiu's-Sahîh**, tah. M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.
- Nahhâs, Ebû Ca'fer: **İ'râbü'l-Kur'ân**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2008
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali: **es-Sünen**, Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyad, 1998.
- Nirbânî, Abdülbedî: **el-Cevânibu's-savtiyye fi kütübi'l-ihcâci lil kırâât**, Dâru'l-Ğavsânî, Dimeşk, 2006.
- Nisâbûrî, Hâkim: **el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn**, tah. Sâlih Lahhâm, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2007.
- Nüveyrî, Muhammed Muhibbuddîn Ebu'l-Kâsım: **Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr**, tah. Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Dâru's-Sahâbe, Tanta, 2004.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit: "EBÛ ALÎ el-FÂRİSÎ", **DİA**, c. X, s. 89.
- Racihî, Abduh: **el-Lehecâtü'l-Arabiyye fi'l-Kırâati'l-Kur'âniyye**, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1997.
- Racihî, Abduh: **et-Tatbîku's-Sarfî**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 2009.
- Râzî, Abdülkâdir: **Muhtâru's-Sihâh**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2010.
- Ruaynî, Ebû Abdullah Muhammed b. Şurayh: **el-Kâfi fi'l-Kırâati's-Seb'**, tah. Ahmed Mahmud Abdüssemi eş-Şafîi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

- Sarı, Mevlüt: **el-Mevârid**, İpek yay., İstanbul, t.y.
- San'anî, Abdurrezzak b. Hemmâm: **el-Musannef**, tah. Habiburrahman el-A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Karaçi, 1983.
- Seyrâfî, Ebû Saîd Hasen b. Abdullah: **Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn**, tah. Taha Muhammed Zeynî-Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Mektebetü Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1955.
- Sîbeveyhi: **el-Kitâb**, tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, t.y.
- Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as (İbn Ebî Dâvûd): **Kitâbü'l-Mesâhif**, tah. Muhibbudin Abdüssübhan Vâ'iz, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1995.
- Sindî, Ebû Tâhir Abdülkayyum Abdülğafûr: **Safahât fî Ulûmi'l-Kırâât**, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke, 1994.
- Subhî, Abdülmün'im Saîd: "Nisbetü'l-Hucceti ilâ İbn Hâleveyh İftirâun Aleyhi", **Mecelletü Mecme'i'l-Lügati'l-Arabiyye**, Dimeşk, c. III, No: 48, 1973.
- Suyûtî, Celâleddîn: **Buğyetü'l-Vuât**, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Fikr, 1979.
- Suyûtî, Celâleddîn: **ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr**, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2013.
- Suyûtî, Celâleddîn: **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah. Fevvaz Ahmed Zümerlî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, Beyrut, 2010

Şelebî, Abdülfettâh:

Ebû Alî el-Fârisî, Dâru'l-Matbûâtî'l-Hadîsiyye, Cidde, 1989.

Şelebî, Abdülfettâh:

el-İhticâc li'l-Kırâât: Bevâisuhû ve Tetavvuruhû ve Usûluhû ve Simâruh, Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsi'l-İslâmî, No: 4, Mekke, 1981.

Şirbînî, Hatîb:

Muğni'l-Muhtâc, tah. Ali Muhammed Mi'vad-Âdil Ahmed Abdülmevcud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr:

Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2013.

Taftazânî, Sa'duddîn:

Muhtasaru'l-Meânî, tah. Muhammed Osmân, Mektebetü Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 2009; **Şerhu Tasrîfi'l-İzzî**, Dâru'l-Minhâc, Cidde, 2011.

Tahhân, Mahmud:

Teysîru Mustalahi'l-Hadîs, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 2011.

Talu, Mehmet:

Sarf ve Nahiv İlmi, Kitaş yay. , İstanbul, 2003.

Tarhûnî, Abdurrahim:

“Nebzetün muhtasaratün an ilmi'l ihticâc li'l-kırâât”, (Mekkî b. Ebî Tâlib, **el-Keşf an vücûhi'l-Kırâati's-Seb'i ve 'ilelihâ ve hucecihâ**, tah. Abdurrahim Tarhûnî, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 2007, Eser içinde).

- Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa: **Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed: **Keşşâfü Istılâhâtî'l-Funûn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ: **Sünenü Tirmizî (el-Câmiu's-Sahîh)**, tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2010.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü: "EBÜ'L-ESVED ed-DÜELÎ", **DİA**, c.X, s. 311.
- Useymîn, Abdurrahman b. Süleymân: "Takdim", (İbn Hâleveyh, **İ'râbü'l-Kırââtî's-Seb' ve 'İlelihâ**, Eser içinde).
- Ünal, Mehmet: "Bir Kıraat Terimi Olarak Huccetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. XVII, No:1, 2004.
- Yazıcı, Hüseyin: "İBNÜ'S-SERRÂC", **DİA**, c. XXI, s. 205.
- Yüksel, Ali Osman: **İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr**, İFAV yay., İstanbul, 2012.
- Zebîdî, Murteza b. Muhammed el-Huseynî: **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Zeccâcî, Abdurrahman b. İshâk: **Mecâlisü'l-'Ulemâ**, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, t.y.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz: **Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr**, tah. Tayyar Altıkulaç, İSAM yay. İstanbul, 1995.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz: **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, tah. Şuayb Arnavût, İbrahim ez-Zeybek, Me'mûn es-Sâğircî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983.

Zerkeşî, Bedrüddin: **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah. Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetü'l-Misriyye, Beyrut, 1972.

Zeydân, Abdülkerim: **el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2015.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm: **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, tah. Bedî' Seyyid Lahhâm, Dâru Kuteybe, Dimeşk, 2010.